architektenburo
van hagen hbo bna

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES
No. LXXV.

श्रीकुमारप्रणीतं

शिल्परत्नम् ।

(पूर्वो भागः)

THE

SILPARATNA

BY

SRI KUMÂRA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA
T. GANAPATI SÂSTRÎ HON. M. R. A. S.

*Curator of the Department for the Publication of
Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.*

Part I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.
1922.

IN THE PRESS.

1. Manjusrimûlakalpa. (Part II.)
2. Asyalâyanagrihya with the commentary Anâvilâ of Haradatta.
3. Kâvyaprakâsa (Alankâra) with the commentary Sampradâyaprakâsini of Vidyâchakravartin and the Sâhitya-chûḍâmaṇi of Bhattagopâla.
4. Isânasivagurudevapaddhati (Tantra) of Isânasivagurudevamisra. (Part III. Kriyâpâda).
5. Yâjnavalkyasmriti with the commentary Bâlakridâ of Visvarûpâcharya (Part II.) Prâyaschittâdhyâya.
6. Nâtyasâstra of Bharatamuni with the commentary Abhinavabhârati of Abhinavaguptâchârya.
7. Arthasâstra of Kautilya with commentary.

Undertaken for Publication.

1. Âswalâyanagrihya with Devasvâmin's Bhâshya.
2. Pramâṇalakshaṇa (Mîmâmsâ) by Sarvajnâtmapâda.
3. Sarasvatikanthâbharaṇa (Vyâkaraṇa) of Bhoja with Vritti of Nârâyaṇa.
4. Vishṇusamhitâ (Tantra).
5. Uttaragârgya (Do.).
6. Slokavârtika (Mîmâmsâ) with Kâsikâtîka of Sucharitamisra.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७५.

शिल्परत्नं

श्रीकुमारप्रणीतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
लण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेवकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा
महामहोपाध्यायेन
त. गणपतिशास्त्रिणा
यथामातृकं शोधितम् ।

पूर्वो भागः ।

तच्च
अनन्तशयने
महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्बाब्दाः १०९७, क्रैस्ताब्दाः १९२२.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. LXXV.

श्रीकुमारप्रणीतं

शिल्परत्नम् ।

(पूर्वो भागः ।)

THE

SILPARATNA

BY

SRI KUMÂRA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYAYA
T. GANAPATI SÂSTRÎ, HON. M. R. A. S.

Curator of the Department for the Publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.

Part I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS
1922.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES
No. LXXV.

THE SILPARATNA

BY

SRÎ KUMÂRA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA
T. GAṆAPATI SÂSTRÎ HON. M. R. A. S.
Curator of the Department for the Publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.

Part I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS
1922.

titelpag I

BRITISH MUSEUM

PREFACE.

THE Silparatna is divided into two parts:— the first part consisting of 46 chapters deals with the construction of houses, villages and other allied subjects, while the second part contains 35 chapters and treats of iconography and kindred topics. The language employed in the work is neither elegant nor faultless but the treatment of the subjects is thorough and systematic. This is a rare work on Indian art, and no similar work has so far been publsihed anywhere else.

Two palm-leaf manuscripts of this work on Malayalam characters, one from the Palace Library and the other from the Manalikkara Mathom in South Travancore, were obtained. Both of them being full of errors, I searched for another manuscript that might prove useful for correcting the text, but could not, for a long time, find out one. The available manuscripts were, however, examined for the Press and also taken up for printing with the hope that the edition, though based on incorrect manuscripts, might in a way remove the want of materials now felt by the students of Indian arts.

When the first part was fully printed, Mr. Paramesvaran Namburipad of Kanippayyur, belonging to Kunnankulam in Cochin State, an expert in the ancient Silpa chanced to see me and informed me that he had in his possession a better copy of the Silparatna. He could not, however, comply with my request for a loan of his manuscript but was kind enough to compare his copy with the printed formes and send me the varient readings. Unfortunately even before the collation was finished, Death snatched him away and his disciple Mr. R. Sankara Varyar completed the work left unfinished by his teacher. Thus the varients from the Kanippayyur manuscript, designated ग, were obtained. Later on, another manuscript of the first part was procured from the Raja of Chirakkal, North Malabar, and the readings of this manuscript marked घ were also taken. All the varients of the manuscripts ग and घ are added as an appendix to the first part now issued. An edition of the second part based on all available manuscripts will be published before long.

निवेदना ।

इदं शिल्परत्नं भागद्वयात्मकम् । तत्र पूर्वभागः षट्चत्वारिंशदध्यायात्मकः गृहग्रामादिनिर्माणविधिपरः, उत्तरभागो देवबिम्बलिङ्गादिसम्बद्धविधिपरः पञ्चत्रिंशदध्यायात्मकः । काममत्र भाषा नातीव हृद्या, न च निरवद्या; प्रमेयं तु शिल्पं महार्घं वितत्य च सम्यक् च प्रतिपादितम् । ग्रन्थश्च शिल्पविषय एवञ्जातीयोऽपूर्वोऽद्यापि न क्वचित् प्रकाशितः ।

अस्यैक अ.दर्शो राजकीयग्रन्थशालीयः, अपरो मणलिक्कुरमठसम्बन्धीति द्वावादर्शौ तालपत्रात्मकौ केरलीयलिपी लेखकप्रमादबहुलावुपलब्धौ । एतत्परिशोधनानुकूलस्तृतीयः कश्चिदादर्शश्चिरस्य परिमार्गितोऽपि न लब्धः । तत आदर्शान्तरनैराश्यादुपलब्धादर्शद्वयस्थितपाठानुरोधिनं कमपि संस्कारमाश्रित्य ग्रन्थं प्रकाशयिष्याम इति, तेन पुरातनशिल्पकलाव्युत्पत्त्यर्थं प्रयत्नं कुर्वतां तदनुकूलैतद्देशग्रन्थदौर्लभ्यमवरतः परिहृतं भविष्यतीति च बुद्ध्यास्य ग्रन्थस्य मुद्रणमस्माभिरुपक्रान्तम् ।

एतत्पूर्वभागस्य मुद्रणे परिसमाप्ते कोचिराज्यान्तर्गतकुन्नङ्कुलाभिजनः शिल्पविद्याविचक्षणः श्रीमान् काणिप्पैयूरु परमेश्वरनम्बूतिरिमहाशय इह यदृच्छागतः कमपि साधुतरं शिल्परत्नस्यादर्शं स्वगृहे स्थितमाह स्म । प्रार्थितश्च मयासौ स्वीयादर्शस्यात्र प्रेषणं सौकर्यविरहादननुमन्यमानोऽपि तद्गतान् पूर्वभागसम्बन्धिनः शुद्धाशुद्धपाठभेदान् भूयिष्ठान् उच्चित्योच्चित्य मह्यं सदयं प्राहिणोत् । पाठभेदोच्चयमारब्धमपरिसमाप्यैव लोकान्तरं गते तस्मिन् अस्मत्परमोपकारिणि महाशये तस्य प्रियः शिष्यः श्रीयुतः आर्. शङ्करवार्यमहाशयः स्वगुरूपक्रान्तं कर्म परिसमापितवान् । इत्थं तावत् काणिप्पैयूरादर्शाद् ग. संज्ञितात् पाठाः संगृहीताः । अथ चिरक्कल्राजभवनादेकः शिल्परत्नपूर्वभागस्यादर्श आसादितः; तस्माच्च घ. संज्ञितात् पाठा उच्चित्य संगृहीताः । त इमे सर्वे ग. घ. संज्ञितयोरादर्शयोः पाठा व्युत्पित्सुपरमोपकारकाः पूर्वभागात्मकस्यास्य पुस्तकस्यान्ते योजिताः । उत्तरभागस्तु सर्वादर्शसम्पत्साचिव्येन संशोध्यानतिचिरेण प्रकाश्येत ।

केरलीयेन श्रीकुमारनाम्ना केनचिच्छिल्पविद्याविशारदेन प्राचीनाशिल्पागमेभ्य इदं शिल्परत्नं सङ्कलितम्। यत् स आह—

"ब्राह्मं क्षात्रं च तेजोऽप्यहमहमिकया वर्णिते यत्र वीरे
तस्य श्रीदेवनारायणधरणिपतेराज्ञयाज्ञाकरोऽहम्।
मन्दोऽप्यत्यन्तमोहादतिविपुलतरेभ्योऽथ पूर्वागमेभ्यः
संक्षिप्तं शिल्परत्नं प्रलिखितुमधुना प्रक्रमे तत्क्रमेण॥"

इति। अत्र श्लोके स्मर्यमाणो देवनारायणधराणिपतिः वञ्चिराज्यान्तर्गतम् अम्बलप्पुलाख्यं नगरं राजधानीं कृत्वा कमपि भूभागमशिषत्। स प्रकृत्या विद्वत्प्रियो नानाविधविद्याभिवर्धनपरो महावैयाकरणस्य महाकवेः प्रक्रियासर्वस्व-नारायणीयादिग्रन्थकर्तुः-श्रीनारायणभट्टस्याश्रयभूतः क्रैस्ताब्दीयषोडशशतकस्यान्तिमभागे स्थित इति तदाज्ञाकरस्य श्रीकुमारस्य स एव जीवितसमयो विज्ञायते॥

अनन्तशयनम्,
१६—६—१९२२.

त. गणपतिशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

---

vi

॥ श्रीः ॥

श्रीकुमारप्रणीतं

शिल्परत्नम् ।

(पूर्वो भागः ।)

मायावैभवकल्पिता गुणमया +++++++
जीवौघास्तदधिष्ठिताश्च विविधा यत्संस्थिता यन्मयाः ।
आत्मानं परमं तमौपनिषदैर्वाक्यैः सदा स्वरितै-
रन्विष्टं भुवनैकनाथममलं वन्दे विरिञ्चाधिपम् ॥ १ ॥

पारुष्याङ्गो येन चादौ युगानां
वास्या तष्ट्वा स्निग्धतां प्रापितोऽर्कः ।
नित्यं देवैरर्चितो विश्वकर्मा
सोऽयं भूयात् सर्वलोकोदयाय ॥ २ ॥

त्रिपुरपुरत्रयरचना यत्करयोः कर्मचातुरी जाता ।
शिल्पिवरं तं दनुजैरर्चितचरणं मयं वन्दे ॥ ३ ॥

नानाविशालगणितागमशिल्पशास्त्रा-
व्युत्पत्तिमुख्यभुवमद्भुतविक्रमाढ्याम् ।
सेतूर्ध्वकानननिवा(स)कृताधिवासां
वन्दे षडाननवतीं परदेवतां मे ॥ ४ ॥

(धं?म)न्ये मतङ्गभृगुकाश्यपकुम्भजात-
मुख्या मुनीन्द्रपतयो मम सुप्रसन्नाः ।

१. 'य' ख. पाठः.

G P T. 3140. 500 21- 8- 19

शिल्पागमाम्बुनिधिपारगता मदीय-
चित्तप्रबोधनकरा गुरवोऽप्यमेयाः ॥ ५ ॥
सम्पूज्यते सदसि भार्गवसृष्टभूमा-
गेऽस्मिन् बुधैः सकलशिल्पकथासु योऽसौ ।
तं मे नमामि पितरं भृगुवंशजातं
शश्वत्स्वपुत्रहितपूरणजागरूकम् ॥ ६ ॥
ब्राह्मं क्षात्रं च तेजोऽप्यहमहमिकया वर्णिते यत्र वीरे
तस्य श्रीदेवनारायणधरणिपतेराज्ञयाज्ञाकरोऽहम् ।
मन्दोऽप्यत्यन्तमोहादतिविपुलतरेभ्योऽथ पूर्वागमेभ्यः
संक्षिप्तं शिल्परत्नं प्रलिखितुमधुना प्रक्रमे तत्क्रमेण ॥ ७ ॥
आचार्यलक्षणं पूर्वं मानसाधनलक्षणम् ।
पश्चाद् (भूलक्षणं चैव) भूपरिग्रहमेव च ॥ ८ ॥
ग्रामादीनां लक्षणं च पदविन्यासलक्षणम् ।
वास्तुपूजाक्रमं तत्र ग्रामादेर्द्वारलक्षणम् ॥ ९ ॥
तत्र देवालयस्थानं परं खातविधिक्रमम् ।
शङ्कुना दिक्परिज्ञानं गर्भन्यासं ततः परम् ॥ १० ॥
वास्तु(कर्म)विधानं च साधनानां च लक्षणम् ।
आयादिलक्षणं पश्चात् पश्चात् प्रासादलक्षणम् ॥ ११ ॥
पादाधिष्ठाननियममुपपीठस्य लक्षणम् ।
आद्यङ्गलक्षणं नाललक्षणं भित्तिलक्षणम् ॥ १२ ॥
+ + + + + + भित्तिभूषाः सर्वस्वलक्षणम् (?) ।
द्वाराणां लक्षणं पश्चात् तोरणानां च लक्षणम् ॥ १३ ॥

जालस्य लक्षणं कूटकोष्ठादीनां च लक्षणम् ।
पञ्जराचरणं वृत्तस्फुटितस्य तु लक्षणम् ॥ १४ ॥
पश्चात् कुम्भलताचारमुत्तराणां च लक्षणम् ।
प्रस्तरस्य गलस्यापि शिखरस्य च लक्षणम् ॥ १५ ॥
लुपाया लक्षणं पश्चात्तत्र मूर्ध्नेष्टकाविधिम् ।
नासिकालक्षणं स्तूपिलक्षणं शान्तिकादिकम् ॥ १६ ॥
वृत्ताष्टाश्रषडश्रादिप्रासादाकारलक्षणम् ।
मण्डपस्य विधिं पञ्चप्राकारं गोपुरं ततः ॥ १७ ॥
परिवारविधिं पश्चान्महापीठस्य लक्षणम् ।
ध्वजस्य लक्षणं सन्धिलक्षणं चित्रलक्षणम् ॥ १८ ॥
प्रत्येकं क्रमतः प्रोक्त्वा पूर्वभागे भवन्त्विति ।
षट्चत्वारिंशदध्यायाः शिल्परत्नाख्यसंग्रहे ॥ १९ ॥
अथातो बिम्बलिङ्गादिसाधनस्वीकृतिक्रमः ।
लिङ्गस्य लक्षणं पश्चाल्लिङ्गलक्षणलक्षणम् ॥ २० ॥
बिम्बायामविधिं पश्चादुत्तमं दशतालकम् ।
मध्यमं दशतालं चाप्यधमं दशतालकम् ॥ २१ ॥
उत्तमं नवतालं च मध्यमं नवतालकम् ।
अधमं नवतालं चाप्यष्टतालस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥
सप्ततालं च षट्तालं पञ्चतालं तथैव च ।
चतुस्तालं ततः पश्चाद् भूषायुधविधिं पुनः ॥ २३ ॥
शूलसंस्थापनं पश्चाद् रज्जुबन्धक्रमं पुनः ।
मृल्लेपनं तथा देवीलक्षणं वाहलक्षणम् ॥ २४ ॥

(कि)ञ्च शैवप्रकरणं वैष्णवं शक्तिमार्गजम् ।
ध्यानं च बिम्बदोषं च पीठलक्षणमेव च ॥ २५ ॥
प्रतिष्ठायाः क्रमं पश्चाज्जीर्णोद्धारं ततः परम् ।
लिङ्गप्रासादकरणं मानुपालयलक्षणम् ॥ २६ ॥
कूपप्रश्नं ततः पश्चादासनादिपरिच्छदम् ।
कर्मकारजनस्यास्य वेतनाकल्पनक्रमम् ॥ २७ ॥
क्षुरिकालक्षणं पञ्चत्रिंशदन्ताध्यायसमन्वितम् ।
भवेत् तदुत्तरं भागं सज्जनेभ्यो नमो नमः ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वमाचार्यलक्षणम् ।

ग्रामादिकं वा नृगृहादिकं वा
वाप्यादिकं वा विबुधालयं वा ।
यः कर्तुमिच्छत्यथ संवृतं ते-
नरयाद्गुरुशिल्पिरेतदर्थम् (?) ॥ २९ ॥
विप्रः कुलीनः कृतसंस्क्रियौघः
स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता ।
वर्णाश्रमाचारपरोऽधिदीक्षो
दक्षस्तपस्वी गुरुरास्तिकोऽस्तु ॥ ३० ॥
पूर्वं स्थपतिरिष्टव्यः शिल्पशास्त्रविशारदः ।
तथैव शिल्पशास्त्रज्ञो युक्तः स्वाचार्यलक्षणैः ॥ ३१ ॥
स्थापकोऽपि वृतः कर्त्रा वास्तुकर्म समाचरेत् ।
ताभ्यामुभाभ्यां प्रारब्धं विमानं वान्यदेव वा ॥ ३२ ॥

निष्पाद्यमा समाप्तेः स्यात् ताभ्यामेव हि नेतरैः।
तयोरभावे तत्पुत्रैः शिष्यैर्वा कर्मतत्परैः॥ ३३॥

अथ शिल्पिलक्षणम्।

स्थपतिः स्थापनार्हः स्यात् सर्वशास्त्रविशारदः।
न हीनाङ्गोऽतिरिक्ताङ्गो धार्मिकस्तु दयापरः॥ ३४॥
अमात्सर्योऽनसूयश्च तान्त्रिकः स्वभिजातवान्।
गणितज्ञः पुराणज्ञ आनन्दश्चाप्यलुब्धकः॥ ३५॥
चित्रज्ञः सर्वदेशज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
अरोगी चाप्रमादी च सप्तव्यसनवर्जितः॥ ३६॥
सुनामा दृढबन्धुश्च वास्तुविद्याब्धिपारगः।
स्थपतेस्तस्य शिष्यो वा सूत्रग्राही सुतोऽथवा॥ ३७॥
स्थपत्याज्ञा(नधारी ? नुरोधी) च सर्वकर्मविशारदः।
सूत्रदण्डप्रमाणज्ञो मानोन्मानप्रमाणवित्॥ ३८॥
तक्षणात् स्थूलसूक्ष्माणां तक्षकः स तु कीर्तितः।
मृत्कर्मज्ञो गुणी शक्तः सर्वकर्मस्वतन्त्रकः॥ ३९॥
गुरुभक्तः सदा हृष्टः स्थपत्याद्यनुगः सदा।
तक्षितानां तक्षकेणाप्युपर्युपरि युक्तितः॥ ४०॥
वृद्धिकृद् वर्धकिः प्रोक्तः सूत्रग्राह्यनुगः सदा।
एभिर्विनापि सर्वेषां कर्म कर्तुं न शक्यते॥ ४१॥
तस्मादेष सदा पूज्यः स्थपत्यादिचतुष्टयः॥ ४१३॥

इति शिल्परत्ने गुर्वादिलक्षणं नाम
प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मानसाधनम् ।

परमाणुरिति प्रोक्तो योगिनां दृष्टिगोचरः ।
त्रसरेणुरष्टभिः स्याद् तैरेव परमाणुभिः ॥ १ ॥

तदष्टभिस्तु वालाग्रं लीक्षा वालाग्रैकाष्टभिः ।
लीक्षाष्टभिस्तु जूका स्याज्जूकाष्टगुणितो यवः ॥ २ ॥

यवोदरैः षड्गुणैर्वा[2] सप्तभिर्वाधमादिकम् ।
क्रमादष्टगुणैर्वाथ मानाङ्गुलमिति स्मृतम् ॥ ३ ॥

श्वेतशाली महाशाली रक्तशाली तथैव च ।
सौगन्धिशेमराली च शाली पञ्चविधा स्मृता ॥ ४ ॥

क्षुण्णे सिता स्मृता शाली रक्तो व्रीहिरुदाहृतः ।
तासामुदरविस्तारैरपि मानाङ्गुलं स्मृतम् ॥ ५ ॥

शाल्यायतैस्त्रिभिस्तैश्च सार्धैस्तैर्वेदसम्मितैः ।
मानाङ्गुलो नचाप्येव कनिष्ठादीनि कल्पयेत् ॥ ६ ॥

र(ब?क्त)शाल्यायतं तेषु द्विगुणं वा त्रिमात्रकम् ।
चतुस्त्रिंशद्विधं दुष्टमेवं मानाङ्गुलं बुधैः ॥ ७ ॥

तद्धर्तुर्दक्षिणकरमध्यमामध्यपर्वणः(?) ।
दैर्घ्यं मात्राङ्गुलं श्रेष्ठं नीचं तद्व्याससम्मितम् ॥ ८ ॥

इत्थं मात्राङ्गुलं शिल्पशास्त्रज्ञैरीरितं द्विधा ।
अङ्गुलत्रितया मुष्टिर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलिः ॥ ९ ॥

---

१. 'एकाष्टभि', २. 'मै' क. पाठः.

तद्द्वयं हस्तमुद्दिष्टं तच्च किष्कुरिति स्मृतम् ।
एकैकाङ्गुलवृद्ध्यातो भवन्त्यष्टौ कराः स्फुटम् ॥ १० ॥
प्राजापत्यं धनुर्मुष्टिश्चापग्रहमतः परम् ।
प्राच्यां वैदेहकं नाम्ना वैपुल्यं च प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
इत्यमेकोत्तरत्रिंशदङ्गुलान्ताः कराः स्मृताः ।
एवं त्वशीतिसंयुक्तद्विशतं करभेदकम् ॥ १२ ॥

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डो नीचोत्तमः पञ्चभिरेव हस्तैः ।
सार्धाब्धिहस्तैरथ मध्यमोऽयं क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥ 13
स्याद् योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंशः ।
निवर्तनं विंशतिसंख्यवंशैस्तथैव रज्जुर्गजदण्डदीर्घः ॥ 14

आ सन्धेर्बद्धमुष्टिस्तु करोऽर(ति?त्नि)रुदाहृतः ।
स एवारणिरुद्दिष्टास्याष्टौ चेदाकनिष्ठिका ॥ १५ ॥
प्रादेशतालगोकर्णवितस्त्यः स्युर्यथाक्रमम् ।
तर्जन्यादिकनिष्ठान्तमङ्गुष्ठाग्रात् प्रसारिताः ॥ १६ ॥

मानाङ्गुलैः केवलमेव कुर्याद् देवालयादीनि गृहाणि वा नृणाम्
कुण्डादिकानामथ मण्डलानां सर्वत्र मात्राङ्गुलमिष्यते बुधैः ॥

याने च शयने किष्कुः प्राजापत्यं विमानके ।
आरामोद्यानकादौ तु प्राजापत्यकरं स्मृतम् ॥ १८ ॥
वास्तूनां च धनुर्मुष्टिर्ग्रामादीनामियं तु वा ।
वापीकूपादिमार्गादौ ग्रामादीनां धनुर्ग्रहम् ॥ १९ ॥
विप्रादीनां करौ द्वौ द्वौ प्रकीर्णकधनुर्ग्रहौ ।
वैपुल्यचापमुष्ट्याख्यौ स्यातां भवनमापने ॥ २० ॥

---

१. 'तीष्टक' क. पाठः.

प्राजापत्याख्यवैदेहौ किष्कुप्राच्यौ च तत्क्रमात् ।
सर्वेषां सर्ववस्तूनां किष्कुरेवाथवा मतः ॥ २१ ॥
धनुर्ग्रहप्रकीर्णाद्या द्विजानां गृहमापने ।
वैपुल्यं च धनुर्मुष्टिः क्षत्रियाणां विशेषतः ॥ २२ ॥
प्राजापत्यं च वैदेहं वैश्यजात्यार्हकं स्मृतम् ।
किष्कुप्राच्यककूचैव शूद्राणामिति केचन(?) ॥ २३ ॥
दण्डेन तद्ग्रामनिवेशनाद्यं पुराणि खेटं निगमं च कुर्यात् ।
हस्तेन वेद्यादिषु मानमुक्तं स्वल्पेषु चेदङ्गुलकैर्यवैर्वा ॥ २४ ॥
मुष्टिः स्याद् यज्ञपात्रादौ वितस्तिर्वस्त्रकादिषु ।
तालं विम्बादिके माने भवेत्तद्धर्मि (?) तद्विधौ ॥ २५ ॥

इति शिल्परत्ने मानसाधनकथनं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ भूमिलक्षणम् ।

गोमर्त्यैः फलपुष्पदुग्धतरुभिश्चाढ्या समा प्राक्प्लवा
स्निग्धा धीररवा प्रदक्षिणजलोपेताशुबीजोद्गमा ।
सा प्रोक्ता वहुपांसुरक्षयजला तुल्या च शीतोष्णयोः
श्रेष्ठा भूरधमा समुक्तविपरीता मिश्रिता मध्यमा ॥ १ ॥
वृत्तार्धेन्दुनिभा त्रिपञ्चरसकोणा शूलशूर्पाकृति-
र्मत्स्यानेकपकूर्मपृष्ठकपिलावक्त्रोपमा मेदिनी ।
भस्माङ्गारतुषास्थिकेशचितिवल्मीकादिभिः संयुता
वर्ज्या मध्यनता सगर्भकुहरा त्रिस्रा विदिक्स्थापि च ॥ २॥

पङ्कक्लिन्ना रविकरहता वातनाकीटजुष्टा (?)
तोयाभावा विषतरुयुता कण्टकैरन्विता वा ।
पैशाचाढ्या यमपिशितभुग्वह्निदिक्षु स्वभावा-
न्निम्ना भू(रिव?मि)र्नवगृहविधौ निन्दिता शर्कराढ्या ॥ ३ ॥
पूर्णा सुपद्मा च तथैव भद्रा धूम्रा च भूमिर्विहिता चतुर्धा ।
वक्ष्ये च तासामपि लक्षणानि संक्षेपतो भूमिपरिग्रहार्थम् ॥ ४ ॥
प्लक्षन्यग्रोधनिम्बार्जुनवकुलकुलस्था(प?स)नाशोकनिष्पा-
वाङ्कोलैर्मालतीचम्पकतिलखदिरैः कोद्रवैर्मुद्गिता वा ।
भूमिर्या भूधराधीश्वरशिखरगता पार्श्वसंस्थाथवाद्रेः
पूर्णा सा पुष्टिदात्री सुरनिलयसमा कल्पने स्वल्पतोया ॥ ५
कर्पूरागरुनालिकेरातिलकैर्दर्भैः कदम्बार्जुनै-
र्मल्लियैः क्रमुकेक्षुकेतककुशैः कुन्दारविन्दोत्पलैः ।
पूर्वोदक्प्लवशालिनी बहुजला वा या दरीदृश्यते
सेयं शान्तिकरी सुरेशयजने सूक्ता सुपद्मा मही ॥ ६ ॥
तीरं वारिनिधेः श्रिताथ सरितस्तीर्थस्य वा दक्षिणे
व्रीहिक्षेत्रविचित्रिताप्यदिशि यज्ञार्हाङ्घ्रिपैरङ्किता ।
कीर्णा पुष्पफलप्रवालतरुभिर्योद्यानहृद्यापि वा
भद्रा सा परिगीयते वसुमती प्रीतिप्रदा यज्वनाम् ॥ ७ ॥
अर्कैर्वेणुविभीतकैः स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः पीलुभिः
संकीर्णा बहुशर्करा च कठिना गर्भान्विता सोषरा ।

---

१. 'घृ' ख. पाठः.

गृध्रश्येनवराहवायसशिवाशाखामृगैः सन्ततं
जुष्टा यष्टुरनिष्टदा निगदिता धूम्रा मही सूरिभिः ॥ ८ ॥
वारुण्यैन्द्री तथाग्नेयी वायवी भूश्चतुर्विधा ।
तद्भवा च शिला ज्ञेया तन्नामा शुभदा शुभा ॥ ९ ॥
या कोमलतरुव्राता स्वतः पुष्पितकानना ।
जलाशयैश्च सर्वत्र युक्ता भूर्वारुणी स्मृता ॥ १० ॥
या क्षीरवृक्षबहुला सौम्ये यस्या जलं महत् ।
व्रीहिक्षेत्रं च याम्यायां सा माहेन्द्री क्षितिः स्मृता ॥ ११ ॥
गृध्रकङ्कवराहर्क्षश्येनगोमायुवायसैः ।
संयुक्ता दूरपानीया भूराग्नेयी विनिन्दिता ॥ १२ ॥
अक्षस्नुहिकलिङ्गार्कपीलुश्लेष्मातकण्टकैः ।
युक्ता या निर्जला भूमिरशुभा वायवी स्मृता ॥ १३ ॥
विप्रादिक्रमतः कुशेपुवनदूर्वाकाशयुक्ता भुव-
स्तुल्यातानवितानसिन्धुररसाढ्यंशाधिदीर्घा अपि ।
श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्चाज्यासृगन्नासवा-
मोदाः स्वादुकषायतिक्तकटुकास्वादान्विताश्च स्मृताः ॥ १४ ॥
अलाभे धवलरम्याया सर्ववर्णहितावहा ।
तथैव प्राक्प्लवा भूमिः सुगन्धा मधुरान्विता ॥ १५ ॥
सङ्कीर्णरूपा वसुधात्र वर्णैर्गन्धै रसैश्चाखिलवर्जनीया ।
एनामनालक्षितवर्णचिह्नां नक्तं परीक्षेत निमित्ततश्च ॥ 16 ॥
क्ष्मां खात्वामघटं निधाय भृतधान्यं वर्धमानं मुखे
कृत्वासिच्य घृतं दिशासु सितरक्तापीतकृष्णा दशाः ।

विप्रादिक्रमतः प्रदीप्य विधिवन्नीते मुहूर्ते ज्वलेद्
वर्तिर्यस्य धरास्य तासु सकलास्विद्धासु सर्वोचिता ॥ १७[1]॥
परेषामपरा शस्ता(त्व?)परेषां न परा धरा ।
सर्वा मही प्रशस्ता स्याद् देवानां तद्विशेषतः ॥ १८ ॥
तत् खातं त्वा जलापूर्णं कृत्वा शतपदं व्रजेत् ।
पुनरागच्छतः प्राग्वत् पूर्णं चेद् भूमिरुत्तमा ॥ १९ ॥
यवन्यूना मध्यमा स्यात् त्याज्या न्यूना ततोऽधिकम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः पूर्वादिगाः शुभाः ॥ २० ॥
अश्वत्थः पूर्वतो धन्यो दक्षिणे चाप्युदुम्बरः ।
न्यग्रोधः पश्चिमे प्लक्षोऽप्युत्तरेति परे जगुः ॥ २१ ॥
पूर्वाद्युदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधकास्तु वा ।
सर्वत्र केसराश्चूताः पुन्नागा नागडाडिमाः ॥ २२ ॥
पनसाश्चम्पकाः पूगा नालिकेराश्च शोभनाः ॥ २२½ ॥
पनसः प्राच्यां श्रेष्ठः क्रमुको याम्येऽथ पश्चिमे केरः ।
सौम्ये चूतो धन्यो नागस्तत्रैव केसरः प्राच्याम् ॥ २३½ ॥
तिन्त्रिणिरुदिता याम्ये छत्रिश्रेष्ठे हि पश्चिमे भागे ।
अन्तस्सारा वृक्षा यदि सन्ति ह्यन्तरेव सन्त्वपि ते ॥ २४½ ॥
ये सन्ति त्वचिसारास्तेऽपि च सन्त्वेव सर्वतो वाह्ये ।
सकलं सारं येषां ते वृक्षाः सर्वदिक्षु युज्यन्ताम् ॥ २५½ ॥
वृक्षा निस्साराश्चेत् तेषां क्षेत्रेषु वर्तनं नेष्टम् ।
हाटकतरुरपि नेष्टो मन्दिरसविधेष्वितीरितं यस्मात् ॥ २६½ ॥

---

१. 'तोऽस्त[र]॥' क. पाठः.

तस्मात् सर्वे वृक्षाः सर्वदिगन्ते विनिन्दितास्ते स्युः ॥ २७ ॥
गोवह्निप्रेतभूताम्बुनागेभधनसंज्ञिताः ।
वीथ्यः प्रागादिनीचत्वाद् ज्ञेया निखिलभूमिषु ॥ २८ ॥
इन्द्राग्न्योरन्तराद्यन्तरालनीचवशात् क्रमात् ।
पैतामहापथाख्यौ च श्मशानं रोगवर्धनम् ॥ २९ ॥
आसुरं प्रथमं पुण्यं दीर्घायुश्चेति वीथयः ।
इन्द्रोन्नतं पुत्रनाशं वह्न्युन्नतमथार्थदम् ॥ ३० ॥
याम्योन्नतमरोगं तु स्त्रीप्रदं राक्षसोन्नतम् ।
तत्र लाभं वारुणोच्चं वायूच्चं धननाशनम् ॥ ३१ ॥
सौम्योच्चं रोगदं विद्यादीशानोच्चं महागदम् ।
दद्युस्ते त्वन्तरालाख्याः स्वनामसदृशं फलम् ॥ ३२ ॥
प्राच्यां निषिद्धो हि गि(रिः) तच्छायाप्युदये रवेः ।
यत्रापतति तत्रापि ग्रामाद्यं न प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
ग्राह्या तु चोत्तमा मध्या गर्हिता कन्यसा मही ॥ ३३½ ॥

इति शिल्परत्ने भूमिलक्षणं नाम
तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।
शूद्रपरगृहप्रकारः ।

एवं परीक्ष्य सकलै(रुदितै)र्विहीनां
दोषैर्गुणैरुपचितां वसुधामवेक्ष्य ।
शुद्धिं च शास्त्रविहितां विधिवद् धरायाः
कुर्याद् गुरुः सपदि सुष्ठु समार्जितायाः ॥ १ ॥

तत्तद्योगां महीं लब्ध्वा छित्त्वा गुल्मादिकानपि ।
मात्वा गुरुः सुलग्नर्क्षे तत्तदर्थं परिग्रहेत् ॥ २ ॥

प्राकारपर्यन्तमथ प्रकल्प्य दत्त्वा बलिं तत्र च भूतकूरम् ।
शङ्कुं निधाय प्रविधाय सूत्रमुन्मीय भूमिग्रहणं विदध्यात् ॥

पुन्नागैकतरूद्भवान् करमितान् तत्पादनाहान् दृढान्
शङ्कून् प्राग्विधिनाथ मन्त्रमहितान्मध्यादिशर्वान्तिमम् ।
मात्वा कल्पितसालसीम्नि परितः शङ्कुं द्विसंवेष्टितं
मन्त्री संप्रविसार्य सूत्रमपि गृह्णातु क्षितिं सर्वतः ॥ ४ ॥

तत्तत्सीमासु तच्छङ्कून् विन्यस्य प्रथमं गुरुः ।
ताडयेल्लोहकूटेन मुद्गरेणाथवा समम् ॥ ५ ॥

नाश्मना (वा) न काष्ठेन ताडयेद् दोषकृद् यतः ।
ततः शिल्पी यथेष्टं तु शङ्कून् कूटेन ताडयेत् ॥ 6

सहसा प्रविशेच्छङ्कुर्न विशेद् वात्र विघ्नकृत् ।
शनैर्व्रजन्नृजुः शङ्कुः कर्मसिद्धिं तदा वदेत् ॥ ७ ॥

मध्यादिशतशङ्कूनां भिन्ने शीर्णेऽथ ताडने ।
फलानि क्रमशो विद्यात् कर्तुः पुत्रस्य वा मृतिः ॥ ८ ॥

भयं मृतिस्त्वर्थनाशं भयं शोकं मृतिं सुखम् ।
अविशीर्णोच्छ्रितशिखे स्थानवृद्धिं समादिशेत् ॥ ९ ॥

कार्पाससूत्ररज्जुः स्यात् प्रशस्ता सुदृढा समा ।
गौणी कौश्यथवा मौञ्जी तया सूत्रं प्रसारयेत् ॥ १० ॥

नियुक्तसूत्रपाते यो यजमानोऽथवा परः ।
निर्विकारौ यदा स्यातां निश्शल्यां भुवमादिशेत् ॥ ११ ॥

कण्डूयनादिविकृतौ शल्यमस्तीति निर्दिशेत् ।
श्वसृगालाजगोश्वादीनथ तत्समये तथा ॥ १२ ॥
यदि पश्येदतः सूत्राच्छल्यमस्तीति निर्दिशेत् ।
शिरःकण्डूयनेऽस्थि स्याच्छिरसो हस्तमानके ॥ १३ ॥
मुखस्पर्शे कपालं वा काष्ठं वा चिकुरे तथा ।
कर्णकण्डूयने हस्तत्रिके लोहजशृङ्खलाम् ॥ १४ ॥
अंसयोरथ बाह्वोर्वा कटौ लोहान् प्रकोष्ठयोः ।
हस्तमात्रे वदेदेवमेवोर्वोः काष्ठकास्थिनी ॥ १५ ॥
उरोहृदययोः स्पर्शे तावन्मात्रेऽस्थि निर्दिशेत् ।
जानुकण्डूयनेऽस्ताम्भः करमात्रे भवेदतः ॥ १६ ॥
जङ्घयोः केशमादेश्यं कुञ्जरास्थीनि पादयोः ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिष्वर्धाकालोकास्यं (?) विनिर्दिशेत् ॥
मार्जारलङ्घनेऽप्यस्ति तत्प्रमाणे शुनां वदेत् ।
अजादाजं तु वा शौनं महिषास्थि तुरङ्गमात् ॥ १८ ॥
माहिषेण वदेज्जम्बुकास्थि कौलन्तु जम्बुकात् ।
कौलेन व्याघ्रजं वास्थि व्याघ्रेणैवं भवेत् पुनः ॥ १९ ॥
इभेन नारं विज्ञेयं गर्दभं तु नरेण हि ।
गर्दभेनाजजं सूत्रलङ्घने (तु) वदेदिति ॥ २० ॥
क्षेत्रप्रवेशनात् तेषां दर्शने शब्दिते श्रिते ।
तेषां कीर्तनतो वापि शल्यमेवं समादिशेत् ॥ २१ ॥
भस्माङ्गारतुषादीनि पक्षिणां लङ्घनादितः ।
वदेत् त्वनुद्धृते शल्ये देवमर्त्यगृहादिकम् ॥ २२ ॥

यदि कुर्यात् तत्र देवे नैव सान्निध्यवर्धनम्।
(स?)मानुषे तत्र वसतां गोनाशं च प्रवासनम्॥ २३॥
रोगनैर्धन्यमाक्लेशं धननाशं च निर्दिशेत्।
जीवन्मध्ये तु धान्यार्तिं कूर्मो नित्यं प्रवर्तयेत्॥ २४॥
मण्डूकोऽप्यचलां लक्ष्मीं मूषिको धर्मशीलताम्।
मध्ये मण्डूककूर्मौ वा स्वर्णं चेद् वितरेन्मणिम्॥ २५॥
खातान्नाभ्युद्धरेत् तस्मादुद्धृतश्चेदनर्थकृत्।
तस्माद् यत्नात् समुद्धृत्य दुःशल्यं पुनरञ्जसा॥ २६॥
करोतु शुद्धभूतायां कर्षणाद्यं गुरुर्भुवि।
कारयेदसनाद्यैर्वा क्षीरवृक्षैरथापि वा॥ २७॥
कारयेन्मतिमानत्र लक्षणेन हलं युगम्।

अथ हललक्षणम्।

जिनाङ्गुलायतं घ्राणं तदध्यर्धां च मेखलाम्॥ २८॥
षडङ्गुलं तु विस्तारं घ्राणे वेदाङ्गुलं घनम्।
क्रमेण कार्श्यतां प्राप्तं तस्याग्रं जिह्वयाचितम्॥ २९॥
सी(सा? रा)यामं त्रिहस्तं तद्युगं युगकरायतम्।
तयोः सप्ताङ्गुलं नाहं युगकीलान् करार्धकान्॥ ३०॥
युगसंख्यामात्रघनान् वृषसम्बन्धनक्षमान्।
करोतु जिह्वां लोहैर्वा खादिरेणाथवा दृढाम्॥ ३१॥
कृष्टपूर्वौ वृषौ स्यातां कर्षणे कपिलौ सितौ।
सुलग्ने विधिनाचार्यस्तत्र कर्षणमाचरेत्॥ ३२॥

---

१. 'गं' क. पाठः.

काष्ठेष्टकतुषाङ्गारपाषाणास्थिसरीसृपान् ।
हलाग्रेणोद्धृतां दृष्ट्वा तस्य विद्यादिदं फलम् ॥ ३३ ॥
काष्ठेष्वग्निभयं सर्वास्विष्टकासु धनागमम् ।
अङ्गारेषु महद् रोगं तुषेष्वेव धनक्षयम् ॥ ३४ ॥
पाषाणेष्वपि कल्याणं कुलनाशं तथास्थिषु ।
+ + + + + + + + + + + + + + + + ॥ ३५ ॥

कृष्ट्वा तां कपिलैर्वृषैश्च बहुशः कृत्वा हलाद्यैर्नवै-
राचार्योऽथ नवाम्बरो भुवि वपेद् धान्यानि तन्मन्त्रकैः ।
अद्भिस्तान्यभिसेचयेच्च परितः संरक्ष्य संवर्धये-
दापुष्पाफलमत्र तानि पशुभिः संभक्षयेदादरात् ॥ ३६ ॥

यानि स्वस्वाङ्कुरोक्तानि बीजान्यथ पृथक् पृथक् ।
तानि निष्पावकादीनि विहितान्यत्र वापने ॥ ३७ ॥

भूयस्तत्र विधाय गोनिवसनं नीत्वा च संवत्सरं
मुद्गादीनि पुनश्च तत्र निवपेद् धान्यानि पूर्वक्रमात् ।
भूयस्तान्यपि भक्षयेच्च पशुभिः शुद्धे मुहूर्ते तथा
खात्वा शल्यविमोचितामतिदृढां भूयो विदध्यान्महीम् ॥

त्रिरात्राङ्कुरिता श्रेष्ठा वेदरात्रैस्तु मध्यमा ।
अधमा भूतरात्रैस्तु मही स्याद् बीजवापने ॥ ३९ ॥
विधिनैवं स्वीकृतायां धरायां लक्षणान्वितम् ।
ग्रामादिकं करोत्वार्यो गुरुशिल्पिभिरन्वितः ॥ ४० ॥

इति शिल्परत्ने भूमिपरिग्रहणं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ग्रामादिलक्षणम् ।

चतुरश्राष्टदण्डा भूः काकिणी तच्चतुर्गुणा ।
माषो वेदगुणस्तस्माद् भवेद् वर्तनकाह्वया ॥ १ ॥
तत्पञ्चगुणिता खाटी कुडुम्बं तच्चतुर्गुणम् ।
एककुडुम्बसमेतं कुटितं वाह्येकभोगं वा ॥ २ ॥

तल्लक्षणविस्तारं वक्ष्ये पश्चाद् विशेषतः (?) ॥ २१ ॥

द्विजकुलपरिपूर्णं वास्तु यन्मङ्गलाख्यं
नृपवणिगतियुक्तं वास्तु यत् तत् पुरं स्यात् ।
कतिपयजनवासो ग्राम इत्युच्यतेऽस्मिन्
मठमिति पठितं यत् तापसानां निवासम् ॥ ३१ ॥

ग्रामश्च खेटकश्चैव खर्वटं दुर्गमेव च ॥ ४ ॥
नगरं राजधानी च पत्तनं द्रोणिकामुखम् ।
शिबिरं स्कन्धवारश्च स्थानीयं च विडम्बकम् ॥ ५ ॥
निगमश्चाथ निर्दिष्टः स्याच्छाखानगरं ततः ।
एषां चतुर्दशानां च लक्षणं पृथगुच्यते ॥ ६ ॥
नद्यादीनां दक्षिणादौ तीरे ग्रामान् निवेशयेत् ।
ग्रामयोः खेटकं मध्ये राष्ट्रमध्ये तु खर्वटम् ॥ ७ ॥
पर्वते वा वने वाब्धौ दुर्गं स्याद्वा जलावृतम् ।
दुर्गं तु पार्वतं वन्यमौ(द)कं चैरणं तथा ॥ ८ ॥
दैवकं धावनं चैव कृतकं चेति सप्तधा ।

नृपभवनसमोपेतं हस्त्यश्वरथपदातिबहुलमुख्यम् ।
धान्यस्नेहक्षारलवणभैषज्यगन्धाविषयुक्तम् ॥ ९३ ॥
लोहाङ्गारस्नायुविषाणवेण्विन्धनादिसर्वयुतम् ।
तृणचर्मशाकयुक्तं वल्लूरकसारदारुसंयुक्तम् ॥ १०३ ॥
दुर्गं दुर्गममुक्तं दुर्लङ्घ्यं दुरवगाहमतिमात्रम् ।
रक्षार्थं च जयार्थं त्वरिभिरभेद्यं च दुर्गमिष्टं स्यात् ॥ ११ ॥
गिरिमध्यं गिरिपार्श्वं गिरिशिखरं पार्वतं दुर्गम् ।
निर्जल(तल?)तरुवनगहनं वनदुर्गं तदुभयमिश्रं स्यात् ॥१२३॥
तदेव सह(ज)जलं चेज्जलदुर्गं पङ्कयुक्तं वा ।
नद्यब्ध्यावृतकं यज्जलदुर्गं निगदितं पूर्वैः ॥ १३३ ॥
अक्षयजलत(रु)विपुलैरणगहनसालमैरणं प्रोक्तम् ।
इन्द्रश्च वासुदेवो गुहो जयन्तश्च वैश्रवणः ॥ १४३ ॥
अश्विन्यौ श्रीमन्दिरशिवौ च दुर्गा सरस्वती चेति ।
प्राकारस्थास्त्वेते यस्मिंस्तद् दिव्यदुर्गं स्यात् ॥ १५३ ॥
धावनकृतकौ दुर्गौ विज्ञेयौ स्वस्वनामसदृशतरौ ।
एकोनविंशतिविधं दुर्गं प्रायेण कथितं स्यात् ॥ १६३ ॥
अक्षयजलान्नभक्ष्यमतिविपुलोर्थगहनसालम् (?) ।
सर्वं हि दुर्गजातं सप्राकारं च मुखरक्षम् ॥ १७३ ॥
बहिरुदकरहितवनच्छन्नपथं दुष्प्रवेशं च ।
गोपुरमण्डपयुक्तं सोपानं छन्नमच्छन्नम् ॥ १८३ ॥
द्विकवाटचतुष्कुटिकद्व्यर्गलकं करमानद्विकीलम् ।
सरथूणनध्यनालं त्रिण्टकसहितं च सुदृढसोपानम् ॥ १९३ ॥

द्वाराणि मण्डपसभाशालागाराणि कार्याणि ।
पर्यन्ते यन्त्रयुतं परितः परिखैश्च संयुक्तम् ॥ २०½ ॥
पांसुचययुक्तमार्गं विधिवत् कार्यं हि सर्वत्र ।
परितः शिविरोपेतं नानाजनवाससङ्कीर्णम् ॥ २१½ ॥
द्वादशसालाद्युक्तं चतुरं वृत्तं तदायतं वापि ।
नन्द्यावर्तं कौक्कुटमिभकुम्भनागवृत्तं च ॥ २२½ ॥
नेमिम्नं च त्रिकोणं षट्कोणाष्टाश्रनेमिखण्डं च ।
प्राकारं चेष्टकया द्वादशहस्तोच्छ्रयाद्धीनम् ॥ २३½ ॥
उत्सेधार्धविशालं कार्यं स्यात् सर्वदुर्गेषु ।
पांसुचययुक्तमार्गं मूला भित्तिः ससञ्चारा ॥ २४½ ॥
राष्ट्रस्य मध्ये नद्या वा समीपे नगरं स्मृतम् ॥ २५ ॥
तदेव शङ्कुपङ्क्ताद्यैः प्राकाराट्टालगोपुरैः ।
शतघ्न्याद्यैश्च परितः परिस्तीर्णोच्छ्रिताट्टका ॥ २६ ॥
एकद्वित्रिचतुर्द्वारा राजधानीति कथ्यते ।
नानापण्यधनाकीर्णं सागरानूपसंश्रितम् ॥ २७ ॥
सांयात्रिकवणिग्जुष्टं पत्तनं परिचक्षते ।
तदेवा(ब्ध्या?ब्धे)श्च नद्याश्च सङ्गमागतपोतकम् ॥ २८ ॥
द्वीपान्तरवणिग्जुष्टं विदुर्द्रोणीमुखं बुधाः ।
परराष्ट्रे स्वदेशे वा चतुर्विधबलान्वितम् ॥ २९ ॥
विजिगीषोः सन्निवेशं शिविरं तत् प्रचक्षते ।
नातिदूरे तदेव स्यान्नृपयोर्युध्यतोर्मिथः ॥ ३० ॥
सेनानिवेशं तु पृथक् स्कन्धावार उदीरितः ।

पर्वतस्याथवा नद्याः पार्श्वे राजबलान्वितम् ॥ ३१ ॥
राष्ट्रस्यान्तकपालाय तत् स्थानीयं विदुर्बुधाः ।
कृषीवलादिकावासो ग्रामोपान्ते विडम्बकम् ॥ ३२ ॥
चातुर्वर्ण्यैः कर्मकारैर्नानाकर्मोपजीविभिः ।
पण्याश्वधनधान्याद्यैर्युक्तं तु निगमं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
वने वा नगरोपान्ते नागरैस्तु जनैर्वृतम् ।
क्षेत्रारामाकरोपेतं शाखानगरमिष्यते ॥ ३४ ॥

अथ तेषां दण्डमानानि ।

अष्टाष्टदण्डविस्तारो ग्रामः स्यादधमाधमः ।
द्विगुणत्रिगुणौ तस्माद् ग्रामौ तौ मध्यमोत्तमौ ॥ ३५ ॥
षट्पञ्चाशच्च द्विशतं दण्डाः खेटेऽधमाः स्मृताः ।
विंशत्या त्रिशतैर्दण्डैर्मध्यश्चतुरशीतिभिः ॥ ३६ ॥
त्रिभिः शतैश्चोत्तमः स्यात् खेटं त्वेव त्रिधा स्मृतम् ।
अष्टौ च चत्वारिंशच्च दण्डास्तद्वच्चतुश्शतम् ॥ ३७ ॥
हीने तु खर्वटे ज्ञेया मध्ये पञ्चशताधिकम् ।
द्वादशैवोत्तमे षट्भिः सप्तत्या पञ्चभिः शतैः ॥ ३८ ॥
हीनदुर्गं षट्शतैश्च चत्वारिंशद्भिरन्वितम् ।
चतुर्दण्डोत्तरैः सप्तशतैर्दुर्गं तु मध्यमम् ॥ ३९ ॥
अष्टाष्टियुक्तसप्तशतैर्युतं दुर्गमिहोत्तमम् ? ।
सद्वात्रिंशद्वसुशतैः षण्णवत्याष्टभिः शतैः ॥ ४० ॥
षडुत्तरैर्नवशतैर्नीचे त्रिनगराणि वै ।
सहस्रेण च सार्धेन द्विसहस्रेण च क्रमात् ॥ ४१ ॥

नीचं मध्यं तथा श्रेष्ठं नगरं मध्यमत्रये ।
त्रिचतुष्पञ्चसाहस्रैर्नगराण्युत्तमत्रये ॥ ४२ ॥
षट्सप्ताष्टसहस्रैस्तैर्दण्डैः स्युश्चोत्तमोत्तमे ।
नगराणां त्रये तानि नगराणि यथाक्रमम् ॥ ४३ ॥
विकारदण्डवृद्ध्या तत् प्रत्येकं नवधा पुनः ।
राजधान्यादिकानां तु मानं नगरवद् भवेत् ॥ ४४ ॥

अथान्यथाग्रामः ।

मानाद् ग्रामस्योत्तमस्य पर्यन्तो लक्षदण्डवान् ।
तस्माद् विंशतिसाहस्रदण्डह्रासात् क्रमेण तु ॥ ४५ ॥
ग्रामाणां पञ्चधा मानं मुख्यतैवमुदीरितम् (?) ।
तस्माद् विंशतिसाहस्रदण्डात् पञ्चशतस्य तु ॥ ४६ ॥
ह्रासक्रमाद् ग्राममानान्यापञ्चशतदण्डतः ।
चत्वारिंशत्प्रभेदानि मध्यमाने भवन्त्विह ॥ ४७ ॥
विस्ताराात् पादमर्धं वा त्रिपादं तत्समं तु वा ।
मुखायामो भवेदेषां ग्रामादीनां विशेषतः ॥ ४८ ॥
विपुले तु मुखायामं षडष्टांशैः प्रकीर्तितम् ।
एतावन्मानुषेष्वेव मानं ग्रामादिषु स्मृतम् ॥ ४९ ॥
देवासुरपुरादीनां मानं न ज्ञायते नरैः ।
सहस्रैर्जगतीपङ्क्तिवसुसंख्यैर्द्विजन्मनाम् ॥ ५० ॥
श्रेष्ठोत्तमः श्रेष्ठमध्यो ग्रामः श्रेष्ठाधमस्तथा ।
सप्तषट्पञ्चसाहस्रैर्ग्रामा मध्योत्तमादयः ॥ ५१ ॥
चतुस्त्रिद्विसहस्रैस्तु ग्रामाः स्युरधमत्रयाः ।
विप्राणां दशसप्तपुशतैर्नीचोत्तमादयः ॥ ५२ ॥

ग्रामा भवन्त्यथ क्षुद्रास्तेऽप्येकादशधा स्मृताः ।
चतुस्त्रिद्विशतैरिष्टाः शतैश्चतुरशीतिकैः ॥ ५३ ॥
सचतुष्षष्टिपञ्चाशद्द्वात्रिंशत्यष्टकैरपि ।
त्रिका(रा)दित्यसंख्यैश्च ब्राह्मणैः सुनिवेशितैः ॥ ५४ ॥
एकद्विजाद्यादशकैरेकभोगादिका दश ।
सकलाद्यासनान्ते तु पदे ग्रामादि विन्यसेत् ॥ ५५ ॥
युग्मे सूत्रं तु वीथ्याः स्युरयुग्मे पदपङ्क्तयः ।
द्वयोर्न सङ्करं कुर्यात् सङ्करश्चेदनर्थकृत् ॥ ५६ ॥

अथ तेषां विन्यासभेदाः ।

दण्डकः स्वस्तिकश्चैव प्रस्तरश्च प्रकीर्णकः ।
नन्द्यावर्तः परागश्च पद्मकः श्रीप्रतिष्ठितः ॥ ५७ ॥
ग्रामादीनां तु सामान्यं विन्यासस्त्वष्टधा स्मृतः ।
तस्मिन्नेकैव वी(थ्या?थी) स्यात् प्राचीना सोऽपि दण्डकः ॥
प्राग्वीथिर्दक्षिणगा दक्षिणवीथिः प्रतीचिमुखा ।
पश्चिमवीथ्युत्तरगा प्रागग्रा चौत्तरी वीथिः ॥ ५९ ॥
एवं चेत् स्वस्तिकनाम्ना शिल्पशास्त्रेषु कीर्तितः ।
प्राक्प्रत्यगायतास्तिस्रः सौम्यास्तिस्रोऽथ वीथयः ॥ ६० ॥
चतस्रः पञ्च वा षड् वा सप्त वा प्रस्तरस्तु सः ।
चतस्रो वीथयः प्राच्यां सौम्यां द्वादशवीथयः ॥ ६१ ॥
रुद्रदिङ्नन्दवसुभिर्मिता वापि प्रकीर्णके ।
प्रत्यग्गा वीथयः पञ्च सौम्यान्ताः स्युस्त्रयोदश ॥ ६२ ॥

शर्कर्या वातिशर्कर्याप्यष्टयात्यष्टया च सम्मितम्।
नन्द्यावर्ते तु विन्यासे ग्रामादौ प्रभवन्ति हि ॥ ६३ ॥
प्राच्योष्टवीथयो यस्मिन् सौम्या धृत्यादिसंख्यया।
आकृत्यन्तं समा यत्र परागोऽसौ विधीयते ॥ ६४ ॥
प्राचीना वीथयः सप्त त्रयोविंशादितः क्रमात्।
आ सप्तविंशतेः सौम्या विन्यासे पद्मके स्मृताः ॥ ६५ ॥
प्राचीना वीथयोऽष्टौ स्युरष्टाविंशतिकादितः।
आद्वात्रिंशदुदीच्यः स्युर्विन्यासे श्रीप्रतिष्ठिते ॥ ६६ ॥
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चदण्डैः स्याद् वीथिविस्तृतिः।
प्रागुत्तराभ्यां वीथिभ्यां कर्करीबन्धमध्यमा ॥ ६७ ॥
चतुर्द्वारा भावयेयुर्वप्रास्या दण्डकादयः।
ग्रामपर्यन्तवीथिस्तु ख्याता मङ्गलवीथिका ॥ ६८ ॥
नगरे रथवीथिः सा रथ्याख्या खर्वटादिषु।

अथ तेषूद्यानवाप्यादीनां स्थानानि।

ग्रामादिष्वथ पर्जन्ये जलमार्गस्तथैन्द्रगः ॥ ६९ ॥
ईशार्गलान्तराले वा प्रागुदीचि प्लवो यथा।
शस्तं सर्वत्र वाप्यादि ह्युत्तरे पुष्पवाटिका ॥ ७० ॥
दक्षिणे गणिकावाटं परितः शूद्रजन्मनाम्।
वैश्यानां वणिजां प्राच्यां मध्ये राजापणो भवेत् ॥ ७१ ॥
प्रागुदीच्यां कुलालानां वापकानां च तत्र हि।
जालिकानां तु वायव्ये सूनानां पश्चिमे गृहम् ॥ ७२ ॥

---

१. 'च्याः पड्वी' ख. पाठः.

तैलविक्रयिणां सौम्ये तक्ष्णां वाप्यनिलेऽनले ।
वायव्ये कारुकादीनां रजकानां तु पश्चिमे ॥ ७३ ॥
क्रोशद्वये वा तस्यार्धे बाहिश्चण्डालपक्कणम् ।
प्रागुत्तरेण तु क्रोशाद् बहिः पितृवनं भवेत् ॥ ७४ ॥
अनुक्तानां तथान्येषां युक्त्यावासं प्रकल्पयेत् ।

अथ द्रोणीमुखादौ भेदः ।

परितोत्थ(?)पदयुक्तेर्मध्ये वणिजां गृहश्रेणिः ॥ ७५ ॥
तद्दक्षिणतः पार्श्वे शेषं स्यात तन्तुवायानाम् ।
उत्तरतस्तत्वद्वद् वासालिर्यन्त्रिकाणां तु ॥ ७६ ॥
कर्मोपजीविनां स्याद् गृहगणनमथ तत्पश्चाद् वाह्ये ।
ताम्बूलादिफलं च प्रोक्तं सारान्वितं द्रव्यम् ॥ ७७ ॥
ईशानादिमहेन्द्रद्वारान्तं चान्तरापणं न्यस्तम् ।
तत्रैव मत्स्यमांसं शुष्कं शाकं च विज्ञेयम् ॥ ७८ ॥
माहेन्द्राद्यग्न्यन्तं भक्ष्यं भोज्यं च निर्दिष्टम् ।
अग्नयादिगृहक्षतपर्यन्तं तत्र भाण्डानि (?) ॥ ७९ ॥
तस्मान्निर्ऋतिपदान्तं कांस्यादिकमत्र विज्ञेयम् ।
निर्ऋतेः पुष्पपदादिदन्तपदान्तेऽपि वस्त्रं स्यात् ॥ ८० ॥
तस्मात समीरणान्तं तण्डुलमथ धान्यपञ्चकं गव्यम् ।
तस्मात् फल्लाटान्तं वस्त्रं कौशेयमित्यादि ॥ ८१ ॥

---

१. 'क्रं', ख. पाठः. २. 'यान्तमि' क. पाठः.

तत्रैव लवणादिद्रव्यं तैलादिकं ज्ञेयम् ।
तस्मादीशपदान्तं सपुष्पकं गन्धकलभादि ॥ ८२ ॥
अभ्यन्तरगतमार्गेष्वथ रत्नं हाटकं वस्त्रम् ।
माञ्जिष्ठमरिचमपिरतं (?) ताम्रादिकं लोहम् ॥ ८३ ॥
पिप्पलीकं हारिद्रं मधुघृततैलादिकं सर्वम् ।
तत्रान्तर्बाह्ये (वा) भैषज्यं क्वापि सर्वतः कार्यम् ॥ ८४ ॥
एवमनुक्तद्रव्याण्यपि च भवन्त्वत्र युक्तितः स्थाने ।

अथ राजधान्यादिभेदः ।

राजधान्यां नृपावासः पाकशालान्तरिक्षके ॥ ८५ ॥
अधीशयोर्वा पर्जन्ये शय्यासद्म गृहक्षते ।
अस्त्रशाला च निर्ऋतौ वारुणे भोजनालयम् ॥ ८६ ॥
विहारशाला वायौ स्यात् फल्लाटे कोशसंचयम् ।
गोष्ठागार तथा सौम्ये व्यायामोऽप्यर्गले स्मृतः ॥ ८७ ॥
पर्जन्ये स्नानभवनमैशान्यां चार्वतां गृहम् ।
नृत्तशाला तु गान्धर्वे पूष्णि वा गजमन्दिरम् ॥ ८८ ॥
दित्यदित्योस्तुरङ्गाणां स्त्रीणां सौम्ये च पश्चिमे ।
मध्ये प्रपामण्डपं स्याद् वायौ चार्चा च कारयेत् ॥ ८९ ॥
मध्ये ब्रह्मगृहं नृपास्थितिगृहं मित्रे विहारोऽनिले
व्यायामोऽर्गलके घनं धनपतौ स्नानादि पर्जन्यके ।
ईशेऽर्वाद्यथ भुक्तिसद्म वरुणे नृत्तादि गान्धर्वके
शस्त्राद्यं निर्ऋतौ गृहक्षतपदे शय्यागृहं भूभुजाम् ॥ ९० ॥

एवं ग्रामपुरादिभेदमखिलं प्रोक्तं यथालक्षणं
ब्रह्मागस्त्यपुरन्दरैरपि यथा त्वष्ट्रा मयेनोदितम् ।
यद् विज्ञाय निवेशितेषु शुभदो भूयादशेषामरैः
संपूज्यो मुनिभिस्तथैव मनुजैर्देवो मृडानीपतिः ॥ ९१ ॥

इति शिल्परत्ने ग्रामादिलक्षणं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ पदविन्यासः ।

+ + + पदविन्यासः कथ्यते वास्तुसिद्धये ।
सकलं पेचकं पीठं महापीठोपपीठके ॥ १ ॥
उग्रपीठं स्थण्डिलं च मण्डूकपरशायिकम् ।
आसनं च तथा स्थानीयं च देशीयमुच्यते ॥ २ ॥
भयचण्डिताख्यपदं तथा भद्रमहासनम् ।
पद्मगर्भं त्रियुतकं वृत्ताभोगाभिधं पुनः ॥ ३ ॥
कर्णाष्टकपदं तद्वत् तथैव गणिकापदम् ।
पदं सूर्यविशालं तु सुसंहितपदं पुनः ॥ ४ ॥
सुप्रतीकान्तकं तद्वद् विशालं विप्रगर्भकम् ।
विश्वेशं विपुलभोगं तथा विप्रतिकान्तकम् ॥ ५ ॥
विशालाक्षं विप्रभक्तिकं च विश्वेशसारकम् ।
तथैवेश्वरकान्ताख्यमिन्द्रकान्तपदं पुनः ॥ ६ ॥
द्वात्रिंशद्भेदसंयुक्तमेवं पदमिति स्मृतम् ।
प्रान्तसूत्रचतुष्कान्तरैकं स्यात् सकलं पदम् ॥ ७ ॥

प्राच्योदीच्यैककोष्ठादिसंप्रवृत्त्या क्रमान्नयेत् ॥ ८ ॥
चतुष्पदं पेचकं स्यात् पीठं नवपदं स्मृतम् ।
महापीठं षोडशभिः पञ्चविंशति(कैः) पदैः ॥ ९ ॥
उपपीठं तु षट्त्रिंशत्पदैः स्यादुग्रपीठकम् ।
स्थण्डिलं ह्यूनपञ्चाशन्मण्डूकं चाष्टकाष्टकैः ॥ १० ॥
एकाशीतिपदैः ख्यातं क्षेत्रं(स्यात्)परशायिकम् ।
आसनं शतकोष्ठैः स्यादेकविंशाधिकं शतम् ॥ ११ ॥
पदं स्थानीयकं नाम चतुश्चत्वारिंशताधिकम् ।
दशवर्गपदं तद्वत् तथा देशीयमुच्यते ॥ १२ ॥
नवषष्ट्युत्तरशतं पदं चोभयचण्डितम् ।
(चतुरू)नद्विशतपदं ख्यातं भद्रमहासनम् ॥ १३ ॥
सपञ्चविंशद्विशतं पद्मगर्भमिति स्मृतम् ।
षट्पञ्चाशद्विशत(कं) पदं त्रियुतनामकम् ॥ १४ ॥
एकोननवतियुक्तद्विशतं वृत्तभोगकम् ।
सचतुर्विंशत्रिशतपदं कर्णाष्टकाभिधम् ॥ १५ ॥
त्रिशतं चैकषष्ट्युक्तं पदं गणिकसंज्ञितम् ।
चतुश्शतपदं सूर्यविशालं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥
सुसंहितपदं चैकचत्वारिंशच्चतुश्शतम् ।
चतुरशीतिसंयुक्तं चतुःशतपदं पुनः ॥ १७ ॥
नाम्ना सुप्रतिकान्तं स्यादेकोनत्रिंशतान्वितम् ।
पदं पञ्चशतं नाम्ना विशालकमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥

षट्सप्तत्या पञ्चशतं विप्रगर्भमिति स्मृतम् ।
विश्वेशपदमेवं तु शरवर्गाव्ध्यषट्छतम् ॥ १९ ॥

षट्सप्ततितच्छतकं पदं विपुलभोगकम् ।
नवविंशतिकं सप्तशतं विप्रतिकान्तकम् ॥ २० ॥

विशालाक्षपदं वेदाशीतिसप्तशतं पदम् ।
एकोनषष्टिवियुतं नवशतपदं पुनः ॥ २१ ॥

विप्रभक्तिकसंज्ञं स्यात् परं विश्वेशसारकम् ।
पदैर्नवशतैर्युक्तं तथैवेश्वरकान्तकम् ॥ २२ ॥

एकषष्टियुतैः कोष्ठैः परं नवशतैः स्मृतम् ।
चतुर्विंशतिसाहस्रामिन्द्रकान्तपदं विदुः ॥ २३ ॥
एवं द्वात्रिंशतिविधं पदानां न्यासमीरितम् ॥ २३½ ॥

आद्यं पदं सकलमेकपदं यतीना-
मिष्टं हि विष्टरमिहाशनवह्निकार्ये ।
पैत्रामरादियजनं गुरुपूजनं च
तस्मिन् स्थितो निखिलदेवमयो विरिञ्चः ॥२४½ ॥

पैशाचकादिसविषग्रहतक्षतास्ते
पूज्या हि पेचकपदे चतुरंशयुक्ते ।
तस्मिन् विधेयमधुना विधिना विधिज्ञैः
शैवं च निष्कलमथो सकलं च युक्त्या ॥२५½॥

अथ पीठपदे नवभागयुते यजत दिश्यथ वेदचतुष्टयम् ।
विदिशीशपदाद्युदकं दहनं पवनं गगनमन्तरतो महिम् ॥२६½॥

षोडशांशं महापीठं पञ्चपञ्चामरान्वितम् ।
कर्णसूत्रद्वयेनापि कोणकोष्ठे वितथो यमः ॥ २७३ ॥
भृङ्गश्च पितृसुग्रीवौ वरुणः शोषमारुतौ ।
मुख्यः सोमोऽदितिश्चापि बाह्ये देवाः प्रकीर्तिताः ॥२८३॥
आपवत्सार्यसावित्रा विवस्वानिन्द्रमित्रकौ ।
रुद्रो महीधरश्चान्तर्मध्ये ब्रह्माप्यकोष्ठगः ॥ २९३ ॥
उग्रपीठं भवेद् यत्र पञ्चविंशत्पदान्वितम् ।
तत्रैता देवताः पूज्याः पृथगेकपदस्थिताः ॥ ३०३ ॥
उग्रपीठपदे मध्ये चतुष्कोष्ठगतो विधिः ।
आर्यकश्च विवस्वांश्च मित्रकोऽथ महीधरः ॥ ३१३ ॥
पदद्वितयगा ह्यन्ये पदगा इति कीर्तिताः ।
स्थण्डिलाख्यपदे पूज्याः + + + + ॥ ३२३ ॥
पदानामपि सर्वेषां मण्डूकं चापि तत्परम् ।
अर्चितं सर्ववस्तूनामासनाख्यं परं तथा ॥ ३३३ ॥
तस्मात् सङ्क्षिप्य तन्त्रेभ्यो वक्ष्येऽहमपि तत्त्रयम् ॥३४॥

कृत्वा चतुष्षष्टिपदानि भूयः
कोणेषु सूत्रे विनिवेशयेद् द्वे ।
तत्र स्थितानामपि देवतानां
वक्ष्ये पदानां नियमं विशेषात् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मा मध्यचतुष्पदप्रणिहितो दिक्ष्वार्यकाद्याः स्थिता-
स्तद्बाह्येऽथ चतस्र एकपदगे द्वे द्वे स्थिते पार्श्वयोः ।
कोणस्याप्यथ षोडशार्धपदगाः कोणेषु बाह्ये तथा
दिक्स्थाः षोडश देवता द्विपदगाश्चाष्टौ बहिर्दिग्गताः ॥३६॥

ईशानपर्जन्यजयन्तशङ्कुध्वान्तापनुत्सत्यभृशान्तरिक्षाः ।
अग्निश्च पूषा वितथाभिधानो गृहक्षतः प्रेतनिवासकर्ता ॥३७॥
गन्धर्वसंज्ञस्त्वथ भृङ्गराजो मृगाभिधानः पितरः प्रशस्ताः ।
दौवारिकः पश्चिमपूर्वसंस्थाः सुग्रीवसंज्ञस्त्वथ पुष्पदन्तः ॥३८
भूयः प्रशस्तौ वरुणासुरौ च शोषश्च रोगः पवनो भुजङ्गः ।
मुख्योऽथ फल्लाटनिशाकरौ च भूयोऽर्गलोऽदित्युदितिक्रमेण ॥ ३९
विष्कम्भबाह्यस्थपदप्रविष्टा द्वात्रिंशदेताः परितः प्रदिष्टाः ।
अन्तस्थकोणेऽर्धपदेषु चाष्टौ वक्ष्ये चतस्रश्च दिशासु योज्याः ॥ ४०
सावित्रः सविता हुताशनदिशि ब्रह्माग्निमध्येऽर्धगा-
विन्द्रश्चेन्द्रजयश्च राक्षसदिशि ख्यातौ पदार्धस्थितौ ।
रुद्रो रुद्रजयश्च वायुदिशि च ख्यातौ तथेशार्धगा-
वापश्चापि तथापवत्स इति च द्वन्द्वस्थिता देवताः ॥४१॥
पूर्वादिदिक्षु क्रमशः स्थिताः स्यु-
स्तथार्यकश्चापि पुनर्विवस्वान् ।
मित्रश्च पश्चाच्च महीधराख्यो
ब्रह्मा च मध्यस्थचतुष्पदस्थः ॥ ४२ ॥
दिक्षु कोणेषु बाह्यस्थाः पदबाह्ये पुनः क्रमात् ।
शर्वः स्कन्दार्यमाह्वौ च जम्भकः पिलिपिञ्जकः ॥ ४३
चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ।
एवं मण्डूकपदगाः कीर्तिता देवताः क्रमात् ॥ ४४ ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा पदे परमशायिके ।
मध्ये नवपदः स्थाप्यो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५ ॥

ततो दिक्षु च चत्वारि षट्पदेष्वार्यकादयः ।
तत्राष्टौ द्विपदस्थाः स्युः कोणे सावित्रकादयः ॥ ४६ ॥
ईशानाद्याः पदैकस्थाः सर्वमन्यद् यथापुरम् ॥ ४६१ ॥

एवं पङ्क्तिकृतिप्रभिन्नपदके ब्रह्मा पदे षोडशे
मध्ये तत्र बहिः पदाष्टकगता दिक्ष्वार्यकाद्याः क्रमात् ।
सावित्रादिकदेवताश्च द्विपदस्थाप्याश्च पूर्वक्रमा-
दीशानप्रमुखाश्च पूर्ववदिदं स्थानं पदे चासने ॥ ४७ ॥

इन्द्रकान्तपदं यावत् तावन्निश्चितबुद्धिमान् ॥ ४८ ॥
एवं समूहयेत् तत्र तत्र दैवतनिर्णयम् ।
समानि यानि कोष्ठानि चतुष्षष्टिवदिष्यते ॥ ४९ ॥
असमानि यानि तान्येवमेकाशीतिवदिष्यते ।
ब्रह्माणं तु निरीक्ष्यैते स्थितास्तत्तत्पदेऽमराः ॥ ५० ॥

इति शिल्परत्ने पदविन्यासो नाम
षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ वास्तुपूजा ।

पुरा सुरासुरे युद्धे पुरन्दरमुखैः सुरैः ।
विष्णोः प्रभावभून्नैव भग्नाः पेतुरथासुराः ॥ १ ॥
गुरुर्भृगुस्ततस्तेषां संरम्भाद् भृशकोपितः ।
जुहाव हव्यं हव्यादे छागं चैकं सलक्षणम् ॥ २ ॥
स्वेदाम्भःकणिका तस्य यत् पपात हविर्भुजि ।
तत्तेजसा स तुच्छागश्छागवक्त्रोऽसुरोऽभवत् ॥ ३ ॥

भूमिं दिवं च सजराद्यतैरेवाभोगवर्षणा (?) ।
उपतिष्ठन्मुनिश्रेष्ठं किंकरोमीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥
तमावभाषे भृगुजो जृम्भमाणं भयानकम् ।
विबुधानबुधप्रज्ञान् भ्रंशयाशु त्रिविष्टपात् ॥ ५ ॥
इत्युक्तस्तर्जयन् नादैर्निर्गच्छन् स्वमुखानले ।
निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् निर्जरानभ्यधावत ॥ ६ ॥
ऋभवोऽपि भयात् तस्य विभावैर्भ्रेशितैः स्वकैः ।
अभिजग्मुर्विभुं शम्भुं भवं भूतिविभूषणम् ॥ ७ ॥
भवोऽप्यभयदस्तेषां भार्गवाभिभवाद् भृशम् ।
भग्नानां भूतयेऽथाक्षणस्तृतीयादग्निमुत्थितम् ॥ ८ ॥
आदिशद् भूतरूपं तं भस्मीकृत्य भृगोः सुतम् ।
ततश्छागासुरं क्रूरं प्रवृद्धं दग्धुमर्हसि ॥ ९ ॥
इत्युक्तः क्व गतोऽसीति वह्निर्दुद्राव भार्गवम् ।
विप्रद्रुतो भयात् सोऽपि बभ्राम भुवनत्रयम् ॥ १० ॥
रक्षितारमदृष्ट्वान्यमृते भसितभूषणात् ।
ततस्तनीयसीं कृत्वा तनुं स्वां योगशक्तितः ॥ ११ ॥
विवेश शर्मणे शंभोः श्रवणेन शिवान्तरम् ।
स तस्योदरमाविश्य शङ्करस्य शिवङ्करम् ॥ १२ ॥
ददर्श च जगद्विश्वं + + + विश्वतश्वसत् ।
देवोऽपि दिव्यदर्शित्वान्निशाम्य स्वोदरेऽसुरम् ॥ १३ ॥

---

१. 'र' ख. पाठः.

मा[1] भैर्भार्गव! तुष्टोऽहं नयबुद्ध्यानया तव ।
अत्रोषितोऽसि पुत्रो मे निर्गच्छ स्वेच्छया ह्यतः ॥ १४ ॥
अग्र्यग्रहपदं दत्तं तथैश्वर्यं महत् तव ।
अथ शुक्रः प्रणम्येशं विज्ञाय जगदीश्वरम् ॥ १५ ॥
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि मत्तोऽन्यः कोऽधुना कृती ।
इत्युक्तः प्रणतं प्रीतः शुक्रं वक्रेन्दुशेखरः ॥ १६ ॥
तुष्टोऽस्मि वरयाभीष्टं वरं शुक्र! प्रियोऽसि मे ।
सोऽपि वव्रे वरं तत्र तच्छागदनुजं पुरः ॥ १७ ॥
पुरारेः पातयन् पश्चामभयस्तस्य वाञ्छितः ।
अथाधोवदनं दैत्यं दण्डवत् पतितं क्षितौ ॥ १८ ॥
प्राह प्रसन्नवदनः सर्वं दद्मि वरं च यत् ।
वाञ्छितं छाग! तत् तुभ्यमित्युक्तः प्राह शङ्करम् ॥ १९ ॥
त्वदनिष्टं यदज्ञानान्मयेश! दुरनुष्ठितम् ।
क्षन्तुमर्हसि तत् क्षमायां वसिष्ये त्वत्प्रसादतः ॥ २० ॥
अविरोधेन देवानां वरमेतत् प्रयच्छ मे ।
मयि ब्रह्मादयो देवा वसन्तः सन्तु पूजिताः ॥ २१ ॥
श्रुत्वैतच्छूलहस्तोऽपि प्राह वस्तुं वरं त्वया ।
याचितो यत् ततो नाम्ना वास्तुपोऽस्ति तथास्तु ते ॥ २२ ॥
अद्यप्रभृति भूलोके दैवं वान्यच्च मानुषम् ।
कुर्वन्तो वास्तु वासार्थं प्रथमं त्वां यजन्तु ते ॥ २३ ॥

---

१. 'मं' क. पाठः.

पुष्पैश्च धूपदीपैश्च बलिभिश्च महार्हणैः ।
त्वं च त्वद्देहसंस्थाश्च पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ॥ २४ ॥

एवं मयैव विहितं कुर्वता वास्तुपूजनम् ।
तदायतनवेश्मादौ वसतां सन्तु संपदः ॥ २५ ॥

अकृत्वा (वा)स्तुयजनं प्रासादभवनादिकम् ।
कृतं तदासुरं सर्वं भूयात् तत्र च यत् कृतम् ॥ २६ ॥

इति दत्त्वा वरं देवः शुक्रवास्तुपयोः समम् ।
वस्तुं देवान् नियुज्यास्मिन् तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥

यद्देशदिङ्मुखं शंभोः पादयोः पतितोऽसुरः ।
शुक्रेण देवैरुषितस्तथैवाभूद् विभोर्वरात् ॥ २८ ॥

तथैवाधोमुखोऽद्यापि वास्तुरीशानदिक्छिरः ॥ २८½ ॥

ईशे तस्य शिरस्तदा विनिहितः पादौ निर्ऋत्यां स्थितौ
वायव्ये च हुताशने च भुजयोः पद्भ्यां तथा कूर्परे ।
क्षिप्तं वक्षसि हस्तयोस्तलमिति प्रोक्ता च तस्य स्थिति-
स्तस्याङ्घ्रिषु च देवता विनिहिताः प्रोक्ताः क्रमात् सूरिभिः ॥ 29

तस्येशः शिरसि स्थितश्च नयने सव्ये तथा दक्षिणे
पर्जन्यश्च तथा दितिश्च वदने चापः पुनः संस्थितः ।
भूयस्तस्य च कन्धरे विनिहितः स्यादापवत्सस्तथा
पश्चात् तस्य तथांसयोर्विनिहिते स्यातां जयन्तादिती ॥ ३०½ ॥

भूयो महेन्द्रप्रमुखार्गलाद्याः संस्थापिताः स्युर्भुजयोः क्रमेण ।
सावित्ररुद्रौ सवितेन्द्राजिच्च भूयः प्रकोष्ठद्वयसंस्थिताः स्युः ॥

ब्रह्मा च नाभौ स्तनयोर्द्वये च
संस्थापितौ चार्यमहीधरौ च ।
कुक्षौ विवस्वांश्च तथैव मित्रः
पादद्वये स्युः पितरो निविष्टाः ॥ ३२३ ॥

इन्द्रश्च मेढ्रे वृषणद्वये च पश्चात् तथैवेन्द्रजयो निविष्टः ।
शिष्टा यथायुक्तिगतास्य देहे प्रत्येकमासां प्रवदामि पूजाम् ॥

अथा(न्य?न्येषां) मते वास्तुर्निकुब्जः प्राक्शिरो भवेत् ॥ ३४ ॥

अधोमुखो महीपृष्ठे वक्ष्ये तत्स्यामरान् क्रमात् ।
तस्योत्तमाङ्गे विज्ञेया + + काभिधदेवताः ॥ ३५ ॥

सविता दक्षिणभुजे सवित्रः कक्ष उच्यते ।
आपश्चैवापवत्सश्च सकक्षे वामतो भुजे ॥ ३६ ॥

विवस्वान् दक्षिणे पार्श्वे वामपार्श्वे महीधरः ।
मध्ये ब्रह्मा स्वयं तद्वन्मित्रः पुंस्त्वेऽभिधीयते ॥ ३७ ॥

इन्द्रश्चेन्द्रजयश्चैव दक्षिणे पाद ईरितः ।
रुद्रो रुद्रजयो वामपादे शेषा बहिः स्थिताः ॥ ३८ ॥

गृहे गृहे मनुष्याणां विबुधानां तथैव च ।
ग्रामखेटपुरादौ वा कार्यं स्याद् वास्तुपूजनम् ॥ ३९ ॥

कर्मादौ च समाप्तौ च मध्ये च शुभमिच्छता ।
सुमुहूर्ते विशुद्धेऽस्मिन् गोमयालिप्तभूतले ॥ ४० ॥

मण्डूकाख्यपदेनाथ तत्परेणाथवान्यतः ।
पिष्टैः प्रोक्तक्रमात् कार्यं मण्डलं सुमनोहरम् ॥ ४१ ॥

ईशानाद्याः श्वेतकृष्णौ च शुक्लः
श्यामो रक्तः श्यामकृष्णाच्छवर्णाः ।
रक्तश्यामौ शुक्लकृष्णौ च रक्तो
दूर्वाश्यामः पीतकृष्णो जपाभः ॥ ४२ ॥

धूम्रो रक्तः शङ्खवर्णोऽमृताभः
कृष्णः सन्ध्यामेघरुग् धूम्रकृष्णौ ।
हेमाभरते धूम्रमुक्ताजपाभाः
श्यामश्वेतौ कृष्णरक्तौ क्रमात् स्युः ॥ ४३ ॥

सिन्दूराभास्त्वार्यकाद्याश्चतस्रः
श्वेतश्यामौ धूम्रकृष्णौ क्रमेण ।
सावित्राद्याः पीतरक्तौ घनाभौ
मध्ये ब्रह्मा तप्तहेमप्रभः स्यात ॥ ४४ ॥

शर्वस्कन्दः श्वेतवर्णोऽर्यमाह्वो
रक्तः कृष्णो जम्भकोऽन्यः सिताभः ।
श्यामा धूम्रा रक्तवर्णा चरक्या-
द्याः स्युर्मन्दारार्तवाभाः क्रमेण ॥ ४५ ॥

तत्तद्वर्णपरागैर्वा चित्रिते मण्डलोत्तमे ।
मनोहरे गुरुपूजनामुपहारैः समाचरेत् ॥ ४६ ॥

(केलि?) आश्रित्य मार्गं मतिमानथैषा-
मेकं च वास्तुं परिपूजयेत् तु ।
अङ्गेषु तस्याप्यथ देवताश्च
सङ्कल्प्य सम्यग् परिपूजयेत् ताः ॥ ४७ ॥

परेशपूजाथ घृताक्षताभिः पर्जन्यकस्योत्पलगन्धतोयैः ।
पीता जयन्तस्य भवेत् पताका रक्तान्नदीपैश्च यजेन्महेन्द्रम् ॥
सूर्यस्य पीतान्नवितानकाभ्यां सत्यस्य साज्येन तथोदकेन ।
गोधूमकान्नेन भृशस्य पूजा कार्यान्तरिक्षस्य तु मांसमाषैः ॥
अग्निं स्रुवाभ्यर्च्य तथैव लाजैः पूषाख्यमिष्ट्वा वितथं च हेम्ना ।
मध्वोदनाभ्यां च गृहक्षताख्यं मांसौदनाभ्यां यममर्चयेच्च ॥
गन्धर्वमिष्ट्वा कुसुमैः सुगन्धैः स्यात् पक्षिजिह्वा त्वथ भृङ्गराजे ।
पूजा मृगस्याथ तिलैर्यवैर्वा सिद्धं निर्ऋत्यै कृसरं यथावत् ॥
दौवारिकं शोभनदन्तकाष्ठैः सुग्रीवमिष्ट्वा तु यवैः सधूपैः ।
स्तम्बैः कुशानामथ पुष्पदन्तं तद्वज्जलेशं सितपुण्डरीकैः ॥
मध्वक्षताभ्यामसुराय पूजा शेषाय चान्नं घृतमिश्रितं स्यात् ।
नीवारकान्नेनं तु रोगपूजा चाज्येन वायोर्घृतलड्डुकैश्च ॥
नागप्रसूनैरपि नागपूजां कुर्यात् तु मुख्याय तु मोदकैश्च ।
फल्लाटसंज्ञस्य समुद्रमन्नं सोमाय राज्ञे मधुपायसाज्ये ॥ ५४ ॥
भूयोऽक्षतैरर्गलमर्चयित्वा संरक्तशाल्यन्नघृतैर्दितिं च ।
माषान्नभक्ष्यैरदितिं यथावद् द्वात्रिंशदित्थं क्रमशो विभावयेत् ॥
आपस्तु दुग्धेन तथापवत्सः पूज्यस्तु दध्ना घृतलड्डुकैश्च ।
सावित्रमिष्ट्वाथ कुशैर्गुलान्नैस्तथा सावित्रे यजनं विदध्यात् ॥
हारिद्रमन्नं सघृतं तथेन्द्रजयाय शस्तं बलिकर्मणीह ।
रुद्राय मांसं विहितं तु पक्वं मांसं तथा रुद्रजये त्वपक्वम् ॥
तथापि पूज्याः सममार्यकाद्यास्ते लड्डुकैर्लोहितशुक्लभक्तैः ।
तथैव माषैः सघृतैर्यथावत् स्वस्वप्रदेशे विधिवत् क्रमेण ॥ ५८ ॥

ब्रह्माणमाज्याक्षतपञ्चगव्यैः पुष्पैः सगन्धैश्चरुणा तिलैश्च ।
यथा विरिञ्चिं परिपूजयेद् गुरुस्तथैव वास्तुः परिपूजितव्यः ॥ ५९
संपूज्य च प्राग् घृतपायसेन शर्वाह्वयस्कन्दमथो यजेत ॥
याम्येऽर्यम्णे समांसाज्यैस्ततः पिचास्रगामिषैः ॥ ६० ॥

जम्भकाय तु वारुण्यां पिलिपिञ्छाय चोत्तरे ।
सान्द्रलोहितपुष्पान्नैर्बलिमत्र प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
मांसौदनघृतापूपैरैशान्यां चरकीबलिः ।
मार्गे पीतेन मांसेन विदार्यै बलिमर्पयेत् ॥ ६२ ॥

पूतनायां तु राक्षस्यां दधिरक्तौदनैर्बलिः ।
क्षीरपित्तास्थिरक्तान्नैर्वायव्यां पापराक्षसीम् ॥ ६३ ॥
अथ देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः सनागराक्षसकाः ।
पूर्वाद्यष्टदिशासु क्रमशः सपिशाचका ग्रहाः पूज्याः ॥ ६४ ॥
एतेषां भूतकूरान्नैर्बलिर्मण्डलबाह्यतः ।
पूर्वादिदिक्ष्वष्टकेषु शर्वस्कन्दादिके बहिः ॥ ६५ ॥
प्रत्येकमुक्तद्रव्याणामलाभे कुसुमाक्षतैः ।
सगन्धधूपदीपैश्च शुद्धान्नेन स्मृतो बलिः ॥ ६६ ॥
इत्येव वास्तुपुरुषं ब्रह्माणं च सदैवतम् ।
संपूज्य च बलिं दत्त्वा तत्तन्नाम्ना प्रसादयेत् ॥ ६७ ॥

इति शिल्परत्ने वास्तुपूजाविधानं नाम

सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः।

अथ ग्रामादीनां द्वारविधिः।

ग्रामादितत्त्वद्विस्तारेऽप्येकाशीतिपदे कृते ।
तत्तत्पदे महाद्वारमुपद्वारं च कारयेत् ॥ १ ॥

आदित्ये स्थापिते द्वारे पुत्रनाशोऽथ जायते ।
मित्रभङ्गस्तु सत्ये स्याद् भृङ्गे पथि निरुध्यते ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे कृते द्वारे विनाशमधिगच्छति ।
पावके च कृते द्वारे म्रियते वेश्मनः पतिः ॥ ३ ॥

तत्र पूष्णि कृते द्वारे नश्येद् वारणपोषणे ।
वितथे स्थापिते द्वारे पत्युर्मरणमादिशेत् ॥ ४ ॥

गृहक्षतपदे द्वारे कृते सम्पद्विवर्धनम् ।
यमे द्वारे कृते सर्वनाशं च मरणं भवेत् ॥ ५ ॥

गन्धर्वे निर्मिते द्वारे सर्वकर्मविवर्धनम् ।
भृङ्गराजे विपद् द्वारे मृगे सस्यविनाशनम् ॥ ६ ॥

नैर्ऋतौ मरणं विद्याद् दौवारिकपदे भयम् ।
सुग्रीवे सर्वलाभः स्यात् पुष्पदन्तेऽखिलो गुणः ॥ ७ ॥

वरुणे स्थापिते द्वारे मित्राद् वा चोरतो भयम् ।
असुरे च कृते द्वारे नित्यमाधिं वदेद् भयम् ॥ ८ ॥

शोषणे च कृते द्वारे शुष्यते निखिलो गुणः ।
रोगे यदि कृते द्वारे पाण्डुरोगो भविष्यति ॥ ९ ॥

पवने स्थापिते द्वारे नरो वातेन पीड्यते ।
नागे च निर्मिते द्वारे शीघ्रं नागभयं भवेत् ॥ १० ॥

---

१. 'वदेत्' ख. पाठः.

मुख्ये यदि कृते द्वारे ब्रह्मण्यो भवति क्षणात् ।
फल्लाटे च कृते द्वारे वैशिष्ट्यं लभते नरः ॥ ११ ॥
निशाकरे कृते द्वारे यज्ञशीलो भविष्यति ।
अर्गले च कृते द्वारे जले(र्ण?न)मरणं भवेत् । १२ ॥
अदितौ निर्मिते द्वारे कुक्षिरोगं विनिर्दिशेत् ।
उदितौ स्थापिते द्वारे वनिताकूपनाशनम् ॥ १३ ॥
रुद्रे यदि कृते द्वारे वह्निना दह्यते गृहम् ।
पर्जन्ये[1] चेन्धनं नश्येत् जयन्ते जयमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
माहात्म्यं चैव माहेन्द्रे द्विद्वारे (तु) कृते वदेत् ।
अथ द्वे प्राङ्मुखे द्वारे कुर्याद् द्वे दक्षिणानने ॥ १५ ॥
द्वारे प्रत्यङ्मुखे द्वे च द्वे च कुर्यादुदङ्मुखे ।
माहेन्द्रे प्राङ्मुखं द्वारं जयन्ते च स्मृतं वरम् ॥ १६ ॥
गृहक्षते च गन्धर्वे द्वारं याम्यमुखं पृथक् ।
द्वारं प्रत्यङ्मुखं पुष्पदन्तसुग्रीवके तथा ॥ १७ ॥
फल्लाटे वाथ मुख्ये वा कुर्याद् द्वारमुदङ्मुखम् ।
गृहक्षते च माहेन्द्रे द्वारं ब्राह्मणपूजितम् ॥ १८ ॥
गृहक्षतपदे पुष्पदन्ते द्वारं नृपस्य तु ।
फल्लाटे पुष्पदन्ते च द्वारं वैश्यस्य पूजितम् ॥ १९ ॥
माहेन्द्रेऽपि च फल्लाटे द्वारं शूद्रजनस्य तु ।
जयन्ते वाथ गन्धर्वे [2]दौवारिकपदे पुनः ॥ २० ॥

---

१. 'प' क. पाठः.　२. 'द्वौ' ख. पाठः.

मुख्ये वा सर्ववर्णानां शुभदं द्वारमिष्यते ।
महाद्वारक्रमः प्रोक्त उपद्वाराणि सन्ति चेत् ॥ २१ ॥

भृशे पूष्णि च भृङ्गाख्ये दौवारे शोषनागयोः ।
उदितावपि पर्जन्ये विन्यसेद् युक्तितः पुनः ॥ २२ ॥

यत्र स्थलेऽष्टमो राशिस्तत्र द्वारं न विन्यसेत् ।
यत्रोन्नतं ततो द्वारं यत्र निम्नं ततो गृहम् ॥ २३ ॥

द्वारं यत्र च विहितं तद्दिगधीशाधिपं च तद्धाम ।
एकतलं वा द्वितलं द्वितले द्विमुखं च निर्मुखं वा स्यात् ॥

द्वारस्तम्भन्यासो जन्मनि तस्योदितं च शिल्पिवरैः ।
आजन्मान्तं निम्नं मार्गं द्वारस्तारतोऽथ सदृशमपि ॥ २५ ॥

अब्धिगुणीकृततारे योनिः स्वीया भवेद् यथा तस्य ।
एतन्मण्डपतारं किष्कुमितं वा भवेच्च मात्रमितम् ॥ २६ ॥

इति शिल्परत्ने द्वारविन्यासलक्षणं नाम
अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रामादिषु देवालयनियममाह—

तीर्थान्ते तटिनीतटे जलनिधेस्तीरे सरित्सङ्गमे
शैलाग्रेऽद्रितटे वनोपवनयोरुद्यानदेशे तथा ।
सिद्धाद्यायतनेषु वा गुरुवरो ग्रामे पुरे पत्तने
वान्यत्रापि मनोरमे सुरसमिज्यायै क्षितिं कल्पयेत् ॥ १ ॥

प्राचि प्रतीचि च हरौ निजदिश्युमेशे
वायौ निशुम्भजिति तारकजित्युदीच्याम् ।

ग्रामादिकेषु निर्ऋतौ गणपार्ययोश्च
गृह्णातु भूमिमखिलेष्वपि मध्यतो वा ॥ २ ॥

परिघं तु त्रिदण्डादि यावद् द्वात्रिंशतिदण्डकम् ।
तदेव चाष्टदिशि च कर्तव्यं शिवमन्दिरम् ॥ ३ ॥

परिघाभ्यन्तरे वापि पैशाचिकपदे गुरुः ।
मानुषे तु पदे वाथ कर्तव्यं शिवमन्दिरम् ॥ ४ ॥

पैशाचिकपदे कुर्यादालयं तु पराङ्मुखम् ॥ ४३ ॥

मध्येऽजः स्वपदे धनेशतरणी प्रागीशमध्येषु मा
शर्वाणीरमयोर्यमेन्द्रदिशि गोशालेन्दुरक्षोभिषु ।
काली दण्डधराशरेन्दुषु जनन्यो + विधौ भारती
स्याद्वा क्षेत्रप ईश्वरेन्द्रशशिषु ज्येष्ठानिलाब्धीशयोः ॥५३॥

सूर्ये सूर्यो भृशे विष्णुस्तथाब्धीशे + + + + ॥ ६ ॥

+ + + + + + + + सुग्रीवे शास्तुरालयम् ।
भृङ्गे जनन्यो ज्येष्ठायां वायौ चण्ड्यास्तु मुख्यके ॥ ७ ॥
कुबेरे च महाकाल्यां मातॄणां च निशाकरे ।
अदितौ वास्तु चामुण्ड्याः शस्तमैशे शिवालयम् ॥ ८ ॥
निर्ऋतौ वा जयन्ते वा गोशाला च वनेऽथवा ।
देवतानां तु विन्यासमपरे जगुरन्यथा ॥ ९ ॥

तद्ग्रामपुरराष्ट्राणां स्यान्मध्ये ब्रह्मणो गृहम् ।
प्राच्यां वा पश्चिमे विष्णोर्ग्रामादीनां च सम्मुखम् ॥ १० ॥

पराङ्मुखं स्यादैशान्यां मानुषे शिवमन्दिरम् ।
स्वयंभूर्दैवतं चापि यत्र तत्रैव शोभनम् ॥ ११ ॥

प्राच्यामैशेऽथवा मध्ये गौर्याः सूर्यस्य च श्रियः ।
मातॄणां दक्षिणे धाम शास्तुः काल्याश्च नैर्ऋते ॥ १२ ॥
षण्मुखस्य च वारुण्यां ज्येष्ठायास्तदनन्तरम् ।
वायौ सौम्ये च दुर्गाया लोकेशानां स्वगोचरे ॥ १३ ॥
इन्द्रेशसौम्यमध्ये वा क्षेत्रपालनिवेशनम् ।
गोशाला दक्षिणे प्राच्यामनुक्तानां तथैव च ॥ १४ ॥
मन्दिरं कारयेत् तत्र युक्त्या (सर्वं) महामतिः ।
उग्राः पराङ्मुखाः शस्ता नृणां सौम्यास्तु संमुखाः ॥१५॥
ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदिक्स्थाः
प्रासादा ग्रामादिकेषु ध्वजोत्थाः ।
गोयोन्युत्थाः शेषदिक्संस्थिताः स्यु-
स्तत्स्थाप्यार्चा चेष्यते तत्सयोनिः ॥ १६ ॥

इति शिल्परत्ने देवालयस्थाननियमो नाम
नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ विमानकरणे खातविधिः ।

स्निग्धं चैव तथास्निग्धं द्विविधं भूमिलक्षणम् ।
चिक्कणा शर्कराढ्या वाप्यशक्यखननक्रिया ॥ १ ॥
या सा स्निग्धा मही ख्याता तनुवालुकसंयुता ।
पुरुषाञ्जलिमात्रे तु दृष्टा तोयसमन्विता ॥ २ ॥
अक्लेशात् खननं यत्र सा स्निग्धाख्या मही स्मृता ।
हस्तमात्रं खनेत् स्निग्धभुवमन्यत् तथाजलम् ॥ ३ ॥

खात्वा क्षितिं तां पुरुषप्रमाणं जलान्तमश्मावधि वा सुलग्ने ।
पादोनमापूर्य विशुद्धवेद्यां रात्रौ यजेद् दिश्यथ वास्तुमैश्याम्॥
युगाश्रे तूक्तमाने तु मानसूत्रं विधाय तु ।
तदन्याकृतिगेहानां ततस्तत्संभवक्ष्महे ॥ ५ ॥
मात्वा विधाय सूत्राणि वेदाश्रं खातमाचरेत् ।
अथाधारशिलां न्यस्य गर्तेऽस्मिन् कल(शं) न्यसेत् ॥ ६ ॥
पद्मानि कूर्मयुक्तानि योगनालं ततोपरि ।
पीठस्य तारार्धततां तदर्धविस्तारयुक्तां प्रकरोतु मन्त्री ।
वा पादपद्मस्य ततां तदर्धतुङ्गामथाधारशिलां सुलग्ने ॥ ७½ ॥
भाविप्रासादपीठादिमानेन परिकल्पयेत् ।
आधाराख्याशिलाकुम्भपद्मकूर्मादिमानकम् ॥ ८½ ॥
स्तम्भोच्चस्य षडंशविस्तृततदष्टांशाधिकोच्चो घटः
पद्मोऽष्टांशसमुच्छ्रयोच्छ्रयनवांशोनप्रथोऽष्टच्छदः ।
अष्टांशायततद्विपांशरहितव्यासायतार्धोच्छ्रयः
कूर्मो नागयवाग्रतो द्विगुणमूला योगनालप्रथा ॥ ९½ ॥
आधा(र?राख्य)शिलामध्ये निधिकुम्भं शिलाकृतम् ।
ताम्रजं वाथ विन्यस्य नानारत्नादिपूरितम् ॥ १०½ ॥
तदूर्ध्वे दृषदम्भोजं कर्णिकायां तथास्य तु ।
भाविदेवमुखं कूर्मं विन्यसेद् विधिना निशि ॥ ११½ ॥
तदूर्ध्वे रजताम्भोजगतं रजतकच्छपम् ।
तदूर्ध्वदेशे स्वर्णाब्जे स्वर्णकूर्मं निधापयेत् ॥ १२½ ॥
तत्पाददृषदोर्मध्यसमायामं प्रनालकम् ।
कूर्मस्योपरि संस्थाप्य कारयेद् गर्तपूरणम् ॥ १३½ ॥

सशर्करैर्वालुकैश्च मृद्भिश्च दृषदादिभिः ।
दृढं प्रपूरयेच्छुद्धैर्जलैराप्लुत्य मुद्गरैः ॥ १४३ ॥
मुसलैर्बृहच्छिरस्कैस्तु निहत्य दृढतां नयेत् ।
गजसञ्चारणं तत्र बहुशः कारयेत् पुनः ॥ १५३ ॥
एवं दृढतरं कृत्वा समीकृत्य जलादिभिः ।
दिग्ज्ञानप्रक्रियादक्षः स तत्कर्म समारभेत् ॥ १६३ ॥

इति शिल्परत्ने खातविधिर्नाम
दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

अथ दिक्परिच्छेदः ।

अ(ब्जा?ब्धा)रादिसमीकृते क्षितितले संस्थाप्य शङ्कुं समं
तन्मूलाहितसूत्रसंभ्रमणतः संलिख्य वृत्तं भुवि ।
प्रत्यग् प्रागपि वृत्तवर्तिनि ततश्छायाग्रके प्राङ्मुखं
सूत्रं न्यस्य सुसाधयेद्धरिजलेशाशे ततश्चेतरे ॥ १ ॥

कृत्वा भूमितले समे करमितव्यासार्धवृत्तं च त-
न्मध्येऽर्काङ्गुलशङ्कुमत्र परिधिच्छायाग्रयोगेऽङ्कयेत् ।
पश्चाद् बिन्दुमनन्तरेऽपि दिवसे कृत्वा तयोः शङ्कर-
त्र्यंशे प्राग्दिनजं प्रणीय दिशमिन्द्राब्धीशयोः साधयेत् ॥ २ ॥

तोयसिद्धवसुधावलयान्तन्यस्तलम्बककृतार्जवशङ्कोः ।
यत्र भा विशति मुञ्चति वृत्तं तौ दिशौ वरुणवासवयोः स्तः ॥

याति भानुरपमण्डलवृत्ते दक्षिणोत्तरदिशोरनुवेलम् ।
तेन सा दिगनृजुः प्रतिभाति स्यादृजुः पुनरपक्रममौर्व्या ॥ ४ ॥

छायानिर्गमनप्रवेशसमयार्कक्रान्तिजीवान्तरं
क्षुण्णं स्वश्रवणेन लम्बकहृतं स्यादङ्गुलाद्यं फलम् ।
पश्चाद् बिन्दुमनेन रव्ययनतः संचालयेद् व्यत्ययात्
स्पष्टाः प्राच्यपराथवायनवशात् प्राग्विन्दुमुत्सारयेत् ॥

गजदन्तादिभिर्वाथ खदिरादिभिरेव वा ।
अविकारवद्भिरत्यर्थमतितिग्मातपेऽपि च ॥ ६ ॥
यथेष्टपरिधिः शङ्कुस्तुल्यमूलाग्रको भवेत् ।
शिलातले वा भूमौ वा समायां स्थापयेच्च तम् ॥ ७ ॥
शङ्कुमार्जवसंयुक्तं कल्पितद्वादशाङ्गुलम् ।
तदग्राद् भागपर्यन्तमानश्रुतिरिहोच्यते ॥ ८ ॥
सायनार्कभुजाजीवपरमक्रान्तिताडिता ।
लम्बकाप्ताग्रजीवा स्याच्छायाकर्णहता हृता ॥ ९ ॥
त्रिज्ययाग्राङ्गुलं याम्ये विषुवद्भायुतं भुजा ।
सौम्याथ सौम्ये (का)लेऽपि न्यूनमग्राङ्गुलं यदि ॥ १० ॥
शोधयेद् विषुवद्भायाः सौम्यो वाहुस्तदापि[1] च ।
विषुवद्भां त्यजेत् तस्माद् रवावुत्तरगेऽधिकात् ॥ ११ ॥
याम्य एव तदा वाहुस्तच्छायाकृतिभेदतः ।
मूलं कोटिः[2] श्रुतिश्छाया त्रिभिस्त्र्यश्रं भवेदिदम् ॥ १२ ॥
भ्रामयित्वाथ तत् त्र्यश्रं यावच्छायानुगा श्रुतिः ।
कोट्या पूर्वापरे ज्ञेये वाहुना दक्षिणोत्तरे ॥ १३ ॥

---

१. 'गो' २. 'टिश्रु' ख. पाठः.

अथवाक्षज्योना यदा क्रान्तिः सौत्रिज्ययागताम्(?) ।
अक्षज्यया विभज्याप्तशङ्कुः स्यात् सममण्डले ॥ १४ ॥

अक्षज्याघ्नः परक्रान्त्या हृतः शङ्कुः स दोर्गुणः ।
तच्चापमेव भानुः स्याच्चक्रार्धे वा तदूनितम् ॥ १५ ॥

एवं रवेः समानीय सममण्डलगं स्फुटम् ।
यस्मिन् काले समायातीत्यवगम्य दिवाकरम् ॥ १६ ॥
सममण्डलमस्यैव छायापूर्वापरास्फुटाम् ॥ १६½ ॥
माक्षे शङ्कुमिनाङ्गुलं समतले कृत्वा पृथक्षाल(?)ज-
च्छायागारचितत्रिबिन्दुपरिवृत्त्योत्पाद्य मत्स्यद्वयम् ।
तत्सौष्ठमसीरोत्थ + + + + + + + + +
सूत्रं न्यस्य सुसाधयेद् यमधनेशाशे ततश्चेतरे[1] ॥ १७½ ॥
एतेष्वेकेन मार्गेण ज्ञेयं पूर्वापरं दिशम् ।
अधऊर्ध्वदिशौ ज्ञेयौ लम्बकेनैव नान्यथा ॥ १८½ ॥

सिद्धा प्राक्पश्चिमा दिग् या ब्राह्मी प्राचीति सा स्मृता ।
प्रागङ्कं दक्षिणे नीत्वा यां साप्यैन्द्रीति कथ्यते ॥ १९½ ॥

प्रागङ्कमुत्तरे किञ्चिन्नीत्वा सैशीति कथ्यते ।
शिवालयादिकरणेष्वैशी प्राचीति केचन ॥ २०½ ॥

विप्राद्यावासकरणे स्यादैशीत्यपरे जगुः ।
शङ्कुच्छायादिभिः सिद्धा सैव वा सर्ववस्तुषु ॥ २१½ ॥

---

१. 'ते' क. पाठः.

अथ चतुरश्रीकरणम् ।

प्रागग्रं सूत्रमुर्व्यामृजुतरमभिकल्प्यास्य मूलाग्रगाभ्यां
सूत्राभ्यां मत्स्ययुग्मं यमशशिहरितोः कल्पयित्वात्र सूत्रम् ।
कृत्वा दिक्ष्वङ्कयित्वा सममिह निहितैः सूत्रकैः कोणमत्स्यान्
कृत्वारफाल्यैषु सूत्रं रचयतु चतुरश्रं पुरः क्षेत्रक्लृप्तौ ॥ २२१ ॥

इति शिल्परत्ने दिक्परिच्छेदो नाम
एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ गर्भन्यासः ।

ग्रामादीनां च सर्वेषां गर्भन्यासोऽर्हति क्रमात् ।
स्थानीये च द्रोणमुखे खर्वटे प्रतिनागरे ॥ १ ॥
ग्रामे च निगमे खेटे महेन्द्रे च गृहक्षते ।
विष्णोः स्थाने शिवस्थाने स्कन्दस्थानेऽथवा पुनः ॥ २ ॥
स्थापयेद् ग्रामरक्षार्थं सर्वकामाभिवृद्धये ।
अनुक्तानां तु सर्वेषामजभागादिषु न्यसेत् ॥ ३ ॥
वापीकूपतटाकादौ तथा वा सेतुबन्धने ।
गर्भं तदुक्तभागे वा पूर्वायां दिशि वा तथा ॥ ४ ॥
पुरुषाञ्जलिमात्रे तु श्वभ्रे गर्भं निधापयेत् ।
ब्रह्मादीनां च देवानां देवीनां द्वारदक्षिणे ॥ ५ ॥
स्तम्भमूलेऽथवा योगमूले गर्भं निधापयेत् ।
होमस्तम्भे प्रतिस्तम्भे पादुकोर्ध्वे प्रतेरधः ॥ ६ ॥
ततोन्नतं च निम्नं च गर्भं सर्वविनाशकृत् ।
पुरुषाञ्जलिमात्रे तत् खाते वाखिलधामसु ॥ ७ ॥

पादावशिष्टे खाते वा विन्यसेत् प्रथमेष्टकाम्।
तुलाभाराभिषेकादिमण्डपे वा तथा पुनः ॥ ८ ॥

पाषण्डाश्रमिणां वासे तथैव च महानसे।
जात्यन्तराणां सर्वेषां वासे नाट्यसभासु च ॥ ९ ॥

प्रासादे मण्डपे साले गोपुरे च तथैव च।
सदने परिवाराणां विन्यसेत् प्रथमेष्टकाम् ॥ १० ॥

स्वस्थाने गर्भविन्यासं तत्तच्चिह्नेन कारयेत् ॥ १०½ ॥

नागैर्भित्तितातिं विभज्य चतुरो बाह्ये विधायांशका-
नन्तस्त्रीनखिलेषु गोभिरजिते षड् द्वा(?)च षाण्मातुरे।
भूतैस्त्रीनपि चैककं वितनुयाद् गर्भं परांशे स्थितं
विप्रस्योपरि पादुकस्य भुवि राज्ञोऽधःक्रमादन्ययोः ॥ ११½ ॥

यद्यत्स्थाने तु गर्भः स्यात् तत्रस्थाः प्रथमेष्टकाः।
मर्मादीनि परित्यज्य वास्त्वङ्गे स्थापयेदिमाः ॥ १२½ ॥

वास्तुमर्मसु निक्षिप्ता यदि स्युः प्रथमेष्टकाः।
स्थाननाशो भवेत् कर्तुर्दुःखं मरणमेव वा ॥ १३½ ॥

सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे विन्यसेत् प्रथमेष्टकाम्।
शैले देवादिनिलये शैल्यः स्युः प्रथमेष्टकाः ॥ १४½ ॥

इष्टकाभिस्तु कर्तव्या इष्टका इष्टकालये।
संमिश्रे तु शिलाभिस्तु तरुभिस्तरुमन्दिरे ॥ १५½ ॥
मार्तिक्यो वाथ सर्वेषां विमानानां शुभावहाः।
पुंसां पुमिष्टकाः शस्ताः स्त्री स्त्रीणामिति केचन ॥ १६½ ॥

पुमिष्टकाश्च सर्वेषां सर्वाभिप्रायसिद्धिदाः ।
करायतास्तदर्धांशविस्तृताष्टाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ १७३ ॥
सुपक्का लोहितरुचः खण्डस्फोटादिवर्जिताः ॥ १८ ॥
नवसंख्यास्तु वा पञ्च कार्याः स्युः प्रथमेष्टकाः ।
अङ्गुलैर्जगतीपङ्क्त्यनुष्टुब्भिश्च कृतायताः ॥ १९ ॥
क्रमात् तदर्धविस्तारा विस्तारार्धसमुच्छ्रयाः ।
उत्तमादिविमानानां निर्दिष्टाः प्रथमेष्टकाः ॥ २० ॥
वस्वङ्गुलं समारभ्य द्विद्व्यङ्गुलविवर्धनात् ।
अष्टात्रिंशाङ्गुलं यावदायामं तु तथाविधम् ॥ २१ ॥
आयामार्धं विशालं तु विशालार्धं घनं तथा ।
नवाङ्गुलं समारभ्य द्विद्व्यङ्गुलविवर्धनात् ॥ २२ ।
नवत्रिंशदङ्गुलान्तं दीर्घं तारादि पूर्ववत् ।
एकादिषोडशान्तानां भूमीनां क्रमशो भवेत् ॥ २३ ॥
अष्टाशामिहिरैस्त्रिधायतितदर्धन्यासपादोच्छ्रिता
यद्वार्काहियुगैर्मिता ततिवितत्युत्सेधवास्योऽङ्गुलैः (?)।
मार्त्तिक्यः पुटपाकलोहितरुचः शैल्योऽथवाष्टेष्टकाः
कर्तव्याश्चतुरूनिताश्चतुरुपेता वा गृहौचित्यतः ॥ २४१ ॥
नवसंख्यामते पूर्वादीशान्तं मध्यतस्तथा ।
पञ्चपक्षे न्यसेत् पूर्वाद्युत्तरान्तं च मध्यतः ॥ २५३ ॥
प्रादक्षिण्यक्रमादेव पूर्वाग्रं चोत्तराग्रकम् ।
शैल्यो वा ऋजवः सर्वा निम्नोन्नतविवर्जिताः ॥ २६३ ॥
अथाष्टपक्षे विन्यासक्रमः स्यादन्यथैव हि ॥ २७ ॥

कृत्वा कोष्ठचतुष्टयं प्रणिहितस्तुर्यश्रमुर्वीतले
कोष्ठे वह्निदिगाश्रिते पवनके पूर्वाग्रसूत्रे लिखेत्।
सौम्याग्रे पिशिताशनेश्वरदिशि व्याप्ते च सूत्रे लिखेत्
कोष्ठेष्वेषु निधापयेच्च युगला इन्द्रास्थितोष्विष्टकाः ॥ २८ ॥

अष्टौ चेत् प्रथमेष्टकाश्च विधिवत् संस्थापयेद् बुद्धिमान्
प्रादक्षिण्यविधानतः शतमखादीशान्तिमाशास्वपि।
निम्नं चोन्नतमभ्युदीक्ष्य च समं संस्थापयेत् ताः पुन-
र्निम्ने दुःखमथोन्नते च महतीं भीतिं विधत्ते नृपात्॥ २९ ॥

विन्यस्य चैवं पुनरिष्टकां च गन्धोदकैः संपरिपूर्य गर्तम्।
कृत्वा प्रसूनानि परीक्षयेच्च निक्षिप्य चावर्तमथाक्षतानि ॥ ३०

तद् दक्षिणावर्तमतीव शस्तं वामं तु निन्द्यं खलु दुःखदत्वात्।
शाल्यादिभिः क्षेत्रजमृत्तिकाभिस्तन्मध्यगर्तं परिपूर्य रक्षेत् ॥ ३१

अथ गर्भे —

कुर्यात् पात्रं ताम्रक्लृप्तं समं च तद्विस्तारं चायतं चात्र कथ्ये।
अष्टाङ्गुलं चार्धसमुच्छ्रितं तत् पादोनमूर्ध्वे विहितोच्छ्रयं च॥ ३२
हस्तायतं पात्रमथोत्तमं स्यात् त्रैराशिकेनोच्छ्रयमत्र कल्प्यम्।
तथा पिधानस्य समुच्छ्रयं च करोतु मन्त्री विहितं क्रमेण॥ ३३

स्तम्भायामद्वादशांशोपपन्न-
व्यासं व्यासार्धोच्छ्रयं गर्भपात्रम्।
तुर्यश्रं तच्छुद्धशुल्बप्रक्लृप्तं
स्वोत्सेधाङ्घ्र्यूनोच्छ्रयोर्ध्वच्छदाढ्यम् ॥ ३४ ॥

ताम्रभाजनविस्तारं पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
रत्निद्वादशपङ्क्त्यष्टचतुरङ्गुलमानतः ॥ ३५ ॥
उन्नतं तारतोर्ध्वं स्यात् तदर्धं वा त्रिपादकम् ।
पिधानस्योच्छ्रयं तद्वद् विस्तारसममायतम् ॥ ३६ ॥
अथ वामसमोत्सेधमुत्तमं त्विति केचन ।
पादहीनं मध्यमं स्यादधमं त्वर्धतुङ्गकम् ॥ ३७ ॥
विस्तारस्य चतुर्थांशोऽप्युच्छ्रयं कोष्ठभित्तिषु ।
त्रिभागैकं तु + + + पिधानोच्चमथापि वा ॥ ३८ ॥
त्रिचतुर्मात्रविस्ताराद् द्विव्यङ्गुलविवर्धनात् ।
पञ्चषड्विंशदङ्गुल्यन्तं स्यात् पात्रस्य विस्तृतिः ॥ ३९ ॥
समोच्चं वाष्टषट्पञ्चभागोनं वा समुच्छ्रयम् ।
गृहीतोच्चत्रिभागैकं कोष्ठमित्युच्छ्रयं भवेत् ॥ ४० ॥
तत्तद्धर्म्याङ्घ्रिविस्तारसमं वाष्टांशहीनकम् ।
त्रिपादं वा विशालं तद्वेलायाः प्राग्विवोच्छ्रयः ॥ ४१ ॥
तद्भित्तेस्तु घनं कुर्याद् यवैर्द्वित्रिचतुष्टयैः ।
अथ विस्तारतो भित्तेर्घनं विंशतिभागतः ॥ ४२ ॥
अम्बुराशिमृदा वाथ कुर्यात् तत्कोष्ठभित्तिकम् ।
येन यत् कर्म निष्पाद्यं तेन तद् गृहगर्भकम् ॥ ४३ ॥
तुर्यश्रं वाथ वृत्तं वा मण्डपाकृति वा पुनः ।
देवतालसमं गर्भपात्रं स्याद् बलिपीठके ॥ ४४ ॥
समं त्रिपादमर्धं वा तारं तद्दलमुच्छ्रयम् ।
पीठस्य मध्ये संस्थाप्यं तत्तत्स्थानेऽपि वा पुनः ॥ ४५ ॥

कृत्वा पात्रं तु रत्नादीन् निक्षिप्य विधिवत्तथा ।
यानि यस्य स्वचिह्नानि तानि तत्र समर्पयेत् ॥ ४६ ॥

एवं कृत्वा गर्भपात्रं विन्यसेदिष्टकाचिते ।
रक्षिते विधिवत् पूर्वं गर्ते शुद्धविलग्नके ॥ ४७ ॥

चतुरश्रीकृताकारा वृक्षपाषाणनिर्मिता ।
पात्रद्विगुणविस्तारा पञ्चाङ्गुलघनान्विता ॥ ४८ ॥

प्रतिमाफलका या सा स्थाप्या तद्भाजनोपरि ।
तदूर्ध्वे स्थापयेत् स्तम्भं संश्लिष्टचतुरिष्टकम् ॥ ४९ ॥

उग्रादीनां तु सर्वेषां तत्तत्स्थाने विशेषतः ।
गर्भमादौ विनिक्षिप्य बिम्बं तदुपरि न्यसेत् ॥ ५० ॥
शिलेष्टकाचिते खाते संरक्षेद् वापिकादिषु ॥ ५०½ ॥

अमरनरविमानद्वारयोगाङ्घ्रिमूले
विधिवदविकलाङ्गं गर्भमादौ निधाय ।
तदुपरि विधिनास्मिन् योगमङ्घ्रिं च पूर्वं
सकलविभवयुक्तं स्थापयेद् गर्भमूर्ध्नि ॥ ५१½ ॥

स्वस्य स्वग्रामकेरप्रभृतिनिजजनस्यापि संपत्प्रसूत्यै (?)
गर्भाधानमितीदृशात्मनि सुखं संस्मार्य कर्ता स्वयम् ।
कारून् कर्मकरान् विभाव्य कनकैः सन्तोष्य रात्रौ गुरुं
प्रासादं सुदृढं च तक्षकवरैरभ्युज्ज्वलं कारयेत् ॥ ५२½ ॥

इति शिल्परत्ने गर्भस्थापन नाम

द्वादशोऽध्यायः ।
